

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

J. Fox, G. van Herwijnen, Th. M. Koornwinder-Wijtjes, M. L. J. C. Noordam-Croes,
E. N. Palmboom, N. Plomp, J. H. Rombach, F. W. J. Scholten, H. Schoorl, C. H. Slechte,
B. C. Sliggers.

Vaste medewerkers

P. A. Henderikx (bronnen), R. Rentenaar (bibliografie), H. Sarfatij (archeologie),
W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publicaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. drs. M. L. J. C. Noordam-Croes, Jan Vethkade 50, 3314 EJ Dordrecht, telefoon (078) 37781.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactie-secretaris van de *Hollandse Studiën*, drs. F. W. J. Scholten, Algemeen Rijksarchief, Bleijenburg 7, 2511 VC 's-Gravenhage, telefoon (070) 647800.

Opgave van publicaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, drs. R. Rentenaar, Bureau Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, 1017 DR Amsterdam-C., telefoon (020) 234698.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. J. H. Rombach, Gemeentearchief, Oudegracht 247, 1811 CG, Alkmaar, telefoon (072) 119349.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mr. T. N. Schelhaas, p/a Gemeentearchief, Jansstraat 40, 2011 RX Haarlem, telefoon (023) 319337.

Inlichtingen en aanmeldingen: I. Kuyper, Kamperloehelaan 15, 3233 CG Oostvoorne, telefoon (01885) 3189.

Contributie: f 40,— per jaar voor gewone leden (personen), f 45,— per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 5,—, dubbele nummers f 10,—, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,— voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld bij drs. H. Bordewijk, Karperdaal 44, 2553 PH Den Haag-Loosduinen, telefoon (070) 235573, door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977

Herbert Sarfatij

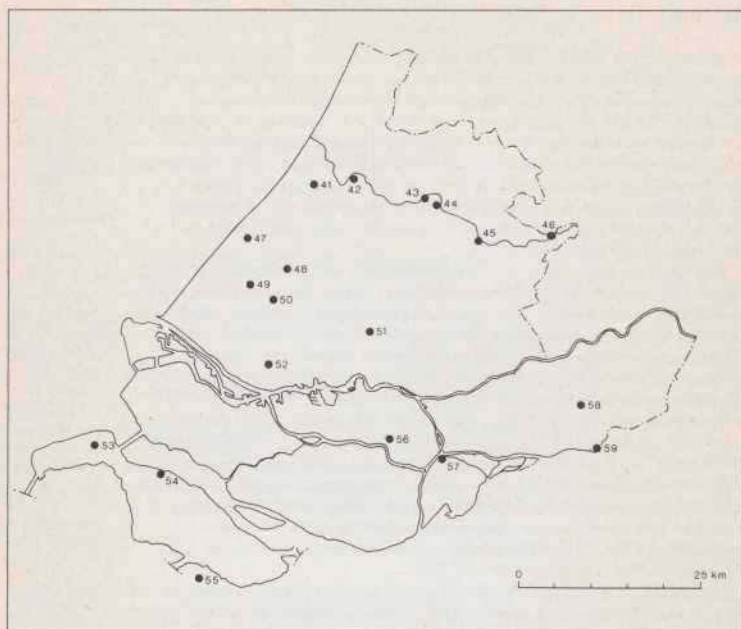
Prehistorie

Bergschenhoek (afb. 22-24) Tussen 20 april en 5 juli werden op de bodem van een kanovijver nabij Bergschenhoek, onderdeel van het recreatieproject 'Rottemeren', de resten van een klein visserskamp opgegraven als vervolg op de verkenning in september 1976. Het was gelegen omstreeks - 8 m N.A.P. en dateert uit circa 3600 v. Chr. Er werd een terrein van 100 m² onderzocht, grotendeels vanaf een tevoren aangebracht steigerwerk in verband met de kwetsbaarheid van dit object. Opgegraven werd het gehele 10 m² grote en slechts 30-35 cm dikke 'veeneilandje', waarop de kampplaats was gelegen plus de omgeving daarvan tot een afstand van gemiddeld 4 m, de oude oeverzone, waar tijdens de bewoning een snelle sedimentatie van een venige klei had plaatsgevonden.

Er is zeer veel aandacht besteed aan de microstratigrafie van de vuurplaats en van de bundels riet, waarmee het eilandje beloopbaar was gemaakt. In de totale duur van het gebruik werd het loopvlak op deze wijze 10-12 cm verhoogd. De ashoop van de vuurplaats was maximaal 32 cm dik. Er konden hierbinnen 38 individuele laagjes worden onderscheiden, een afwisseling van al dan niet verkoold riet, veenslik, houtskool, as, verbrande en onverbrande visresten, klei en de resten van een fuik. Een stookfase van de haard blijkt in het algemeen gevormd te worden door rietbundels, afgedekt met een laagje veenslik (tegen het inbranden?) met daarop de brandresten. Zo konden 10 à 11 stookfasen onderscheiden worden, welke te verdelen zijn over 5 à 7 op structurele gronden te onderscheiden 'hoofd fasen'. Deze moeten gescheiden zijn geweest door een korte tijdsruimte van menselijke afwezigheid: tussen beide eerste fasen kon een overslibbing plaats vinden, beide laatste fasen werden gescheiden door een niveau van ingegroeid en platgetrap riet. Wij mogen concluderen tot een 5 à 11 maal herhaald, kortstondig gebruik van dit punt, welke plaats vond binnen een periode van 3 à 6 jaar.

Het grootste deel van de opgraving speelde zich af in de klei-afzetting rondom het eilandje. De vondstlaag wordt gevormd door een weinig niveau binnen een vele meters dikke klei met een overvloed aan kokkels. Dit betekent een rustiger, zotere fase in een overwegend brak of misschien wel zout gebied. Gezien de archeologische datering moeten zowel de onderliggende, als de bedekkende klei tot de Calais II-periode gerekend worden.

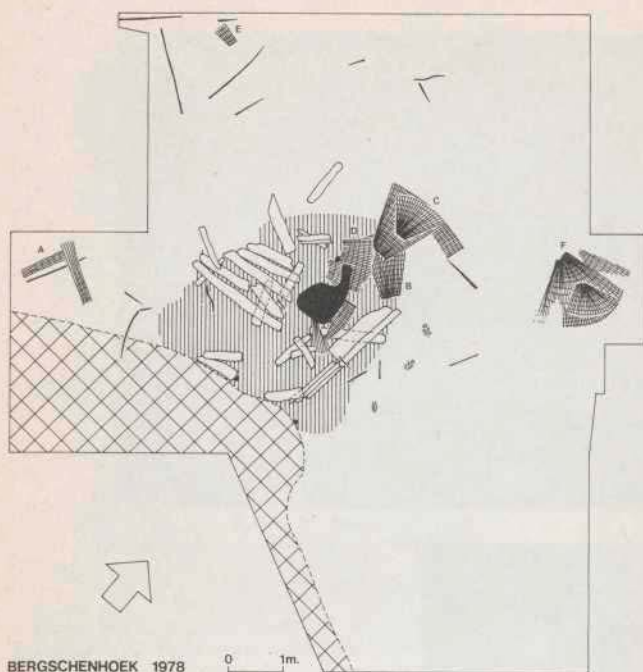
Binnen de 'gyttja'-fase was het plaatselijk tot de vorming van een dunne veenlaag gekomen. Ons eilandje lag 25 m van de oever van dit veen, waarvan het was losgeslagen. Tijdens de eerste 'bewoning' dreef het nog bij een waterdiepte van 50 à 80 cm, maar het werd spoedig in de sedimentatie ingevangen en tijdens het laatste gebruik moet er niet meer dan 20 cm water gestaan hebben. Binnen de ondertussen afgezette 50 à 70 cm klei konden 4 tot maximaal 7 meer of minder duidelijke niveau's met horizontale plantenresten worden herkend, een afwisseling van rust en sedimentatie, ons inziens het best te interpreteren als een jaarlijkse cycliciteit. Een dergelijke opslibbing achten wij in de rietkraag van een dergelijk merengebied geenszins ongewoon. Geleidelijk aan moet deze sedimentatie-zone zich hebben verplaatst in de richting van het open water. Hoe de microstratigrafie van de haardplaats op de gelaagdheid van de klei aansluit valt nog niet te zeggen en is ook waarschijnlijk niet meer te achterhalen. Het lijkt er evenwel op dat de 'structurele hoofd fasen' van de vuurplaats met een jaarlijks gebruik van het terreintje te maken hebben. Het grotere aantal 'stookfasen' kan betekenen dat men binnen een jaar meer dan eens terugkwam of halverwege het verblijf de haardplaats vernieuwde. De vondsten omvatten enkele benen werktuigen, enkele scherven, drie stuks vuursteen, en nogal wat bewerkt hout: enkele pijlen, een paar geknikte en aan twee zijden aangepunte stokken, enkele lange aangepunte stokken. Voorts touwresten, enkele tientallen vogelbotjes, overvloedige visresten en botanische monsters.

Afb. 21 Overzicht van vindplaatsen in Zuid-Holland in 1977. Voor de perioden (kolom 3) zie p. 249. Tek. ROB.

Alphen a.d. Rijn	44 (R, VM)	p. 303	's-Gravenhage	47 (IJ)	p. 304
Bergschenhoek	51 (M)	p. 297	Heerjansdam	56 (LM)	p. 308
Bodegraven	45 (R)	p. 303	Hoornaar	58 (B)	p. 299
Delft	50 (LM)	p. 306	Koudekerk a.d. Rijn	43 (VM, LM)	p. 308
Dirksland	54 (M)	p. 299	Leiden	42 (LM)	p. 311
Dordrecht	57 (LM)	p. 306	Oude Tonge	55 (N-B)	p. 301
Goedereede	53 (LM)	p. 308	Rijswijk	48 (LM)	p. 312
Gorinchem	59 (LM)	p. 308	Vlaardingen	52 (LM)	p. 312
			Wassenaar	41 (B, IJ, LM)	p. 312
			Wateringen	49 (LM)	p. 312
			Woerden	46 (R, VM, LM)	p. 304

Een onderwerp apart vormen enkele uit wilgetenen en touw vervaardigde fuiken of viskorven, ook wel 'kubbes' genoemd, die in de vette klei bijzonder goed bewaard waren gebleven. De resten van één fuik vormden te zamen met enkele grote planken de ondergrond van 'fase 4' van het ophogingspakket van het veeneilandje. De andere fuiken lagen in de omringende klei: een groot en praktisch compleet exemplaar direct naast het eilandje. Daaronder (fase 1) de helft van een derde exemplaar. Op een afstand van 4 m en op een zeer hoog niveau een kleinere fuik, vervaardigd uit dunnere tenen. Kleinere resten lagen verspreid in de vondstlaag. Het is opmerkelijk, dat elk van de complete fuiken en grote fragmenten toe te wijzen is aan een verschillende fase van sedimentatie. Het lijkt erop, alsof men na het kortstondig gebruik van dit punt voor het stoken van het vuur, het jagen van watervogels en het

Afb. 22 Bergschenhoek. Overzicht van het opgegraven terrein: het veen-eilandje met de daarbij op verschillende niveaus aangetroffen fuiken. Tek. RMO.

vissen, wegtrok en de gebruikte 'viskorf' achterliet en deze later niet meer opnieuw gebruikte. Het onderzoek van de visresten, de vogelbotjes en van het kapseizoen van het hout zal ons hopelijk leren in welk(e) seizoen(en) de vissers hier kwamen.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L. P. Louwe Kooijmans

Dirksland (afb. 25) Bij de bouw van het in- en uitwateringssluisje aan het Dirkslandse Sas in het najaar van 1972 is door A. Grinwis een vuurstenen pseudo middensteker gevonden. Het voorwerp is afkomstig uit de 3 m diepe toeleidingsgeul tussen sluisje en Haringvliet, maar werd eerst na blootsterving op het zand van de stort gevonden. Het werktuig dateert uit het mesolithicum (5000 v. Chr. plus of min 500). Determinatie A. Bruijn (ROB).

Bron: Klepper 1976, 38-39.

Hoornaar M. J. A. de Haan te Hardinxveld-Giessendam heeft op een donkje tussen het dorp Hoornaar en de Giessen aardewerk en een woonlaag uit de Bronstijd aangetroffen.

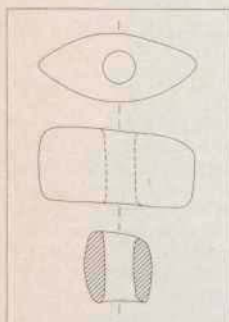

Afb. 23 Bergschenhoek. De gaafste
stuk, aan de noordzijde van het
eilandje. Foto RMO.

Afb. 24 Bergschenhoek. Overzicht
van het veeneiland met de planken
en rietbundels, waarmee het loop-
vlak was verstevigd en de profiel-
dam over de vuurplaats. Foto RMO.

Afb. 25 Dirksland, Vuurstenen pseudo middensteker. Tek. en foto De Motte.

Afb. 26 Plaat van Oude Tonge. Stenen bijl. Tek. en foto ROB.

Plaat van Oude Tonge (gem. Bruinisse)¹ (afb. 26) Het bestuur van de Vereniging van amateurarcheologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' meldde de vondst van een stenen strijdhamer buitendijks op de Plaat van Oude Tonge. Het voorwerp werd in 1975 gevonden door R. Fase Az. te Oude Tonge. Het gesteente is een donkere, dichte kwartsiet, glimmerhoudend (determ. drs. C. J. Overweel, Instituut voor Prehistorie, Leiden). De vorm is op horizontale doorsnede een scherpe ovaal, die vrijwel symmetrisch is. Opmerkelijk is dat het cilindrische steelgat zich in het midden bevindt. Het bovenvlak vertoont naar de achterzijde een aflopende helling, die veroorzaakt lijkt te zijn door de vorm van de steen waaruit de hamer gevormd is. De onderzijde daarentegen is volmaakt vlak.

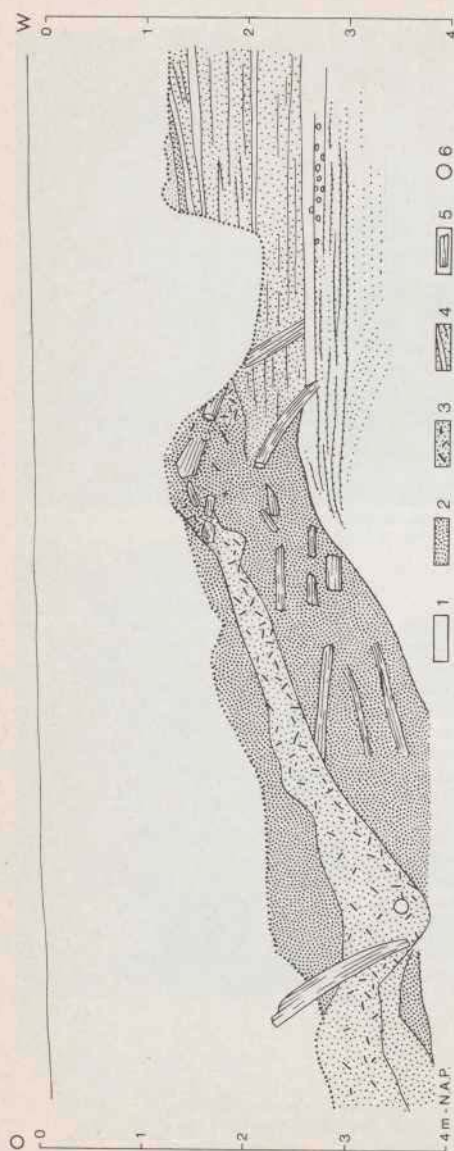
Drs. M. Addink-Samplonius vermoedt dat het hier een plaatselijk product betreft dat nog het meest aansluit bij groep E, iets minder bij groep C, van de door haar gepubliceerde strijdhamers (Addink-Samplonius 1968). De datering is laat Neolithicum – Vroege Bronstijd. De geïsoleerde vindplaats laat zich vergelijken met die van de eenzame stenen hamer uit Rockanje (Elzinga 1961).

Afmetingen: grootste lengte 101 mm, grootste breedte 49 mm, grootste hoogte 54 mm, kleinste diameter steelgat 24 mm.

Zie ook Klepper 1976, 40-41.

Wassenaar zie p. 312

¹ De vindplaats ligt formeel net over de grens van Zuid-Holland in de provincie Zeeland, maar de vondst wordt door de vinder en het bestuur van zijn vereniging beschouwd als te behoren bij het oude eiland Flakkee.

Afb. 27a Alphen a.d. Rijn.
Doorsnede door aanplantingen in
de Rijn aan de oostzijde van de
Julianastraat. 1 recent verstoord,
2 vuile grijze klei, 3 grijze klei met
houtresten, 4 klei - zand gelaagd-
heid, 5 hout en houtresten,
6 Romeinse vondsten. Tek. ROB.

Afb. 27b Alphen a.d. Rijn, situatie. Tek. ROB.

Romeinse Tijd

Alphen aan de Rijn (afb. 27) Naar aanleiding van de vondsten vermeld in de kroniek van 1976 (*Holland 9* (1977) 257-258) op een terrein ten oosten van de Julianastraat tegenover het postkantoor, is op 4-5 juli een sleuf getrokken vanaf de straat in de richting van de Rijn. Aan de straatzijde bevond zich de top van de natuurlijke ondergrond, pre-Romeinse afzettingen van de Rijn bestaande uit een pakket van grijze zavelige klei met dunne zandlagen op grijs zand met kleilensjes, op 1.20 m – NAP, dat is ca 1.40 m onder het maaiveld. Vrijwel vanaf de straat werd dit pakket glooiend doorsneden door een Rijnbedding, die kunstmatig met vuile grond gevuld bleek. In de stortgrond waren veel takkebossen, palen van zachthout en een enkele eiken paal verwerkt ter versteviging van de ondergrond. Tot ca 3.50 m onder het maaiveld is de beddinglijn gevolgd; een duidelijke afsluiting aan de rivierzijde kon niet geconstateerd worden, wel dat vanaf een punt 9 à 10 m uit de straat de stortlagen steeds horizontaler gingen verlopen. In de stortlagen bevonden zich plaatselijk concentraties van vondsten uit de Romeinse Tijd met een datering van overwegend eerste helft 2e eeuw. Bij de vondsten een fragment van een terra sigillata bord met naamstempel NASSO.I.S.F. (Nasso uit Lavoye en Sinzig), tweede kwart 2e eeuw, waarvan een identiek exemplaar gevonden is te Zwammerdam (Haalebos 1977, p. 111 en Taf. 24 (nr. 186)). Vermoedelijk is de stortgrond in de Romeinse Tijd aangebracht. Hetzelfde verschijnsel van aanstorting met klei en vondsten verstevigd met takkebossen en palen is op verschillende Romeinse vindplaatsen langs de Rijn vastgesteld, o.a. te Zwammerdam. Hoewel ook nu weer te Alphen enige vondsten uit de Vroege Middeleeuwen (8e-9e eeuw) te voorschijn zijn gekomen, is het niet gelukt deze in verband te brengen met het proces van aanplemping. Het onderzoek is uitgevoerd door J. W. Noordam en H. Sarfatij (ROB). Assistentie werd verleend door E. van der Most uit Alphen, een van de vinders. Door A. P. Pruissers (Rijksgeologische Dienst) zijn geologische waarnemingen verricht. In verband met dit onderzoek is het goed te wijzen op een vergelijkbare waarneming enige maanden eerder gedaan in een rioolsleuf in de iets zuidelijker gelegen St. Jorissteeg (Beunder 1977).

Bodegraven Michiel Mansfeld en Vincent van Leeuwen uit Bodegraven hebben van een terrein ten westen van de Rooms-Katholieke kerk in het centrum van het dorp, waar werkzaamheden voor een nieuwe riolering waren uitgevoerd, een grote collectie Romeinse vondsten verzameld. Vindplaats en vondsten zullen in verband gezien moeten worden met de al eerder vermoede dam over de Bodegraven. De vindplaats ligt namelijk ca 200 m ten noordwesten van deze veronderstelde dam, die aangetroffen is in de Oud-Bodegraafse weg (zie *Holland 9* (1977) 253).

Afb. 28a Woerden. Driehoekig stuk baksteen met het stempel COH.XV. Schaal 1 : 4. Foto P. Bersch.

Afb. 28b Woerden. Olielamp met de afbeelding van een gladiator. Schaal 1 : 2. Foto P. Bersch.

's-Gravenhage F. B. Simonis te 's-Gravenhage meldde de vondst van een groep scherven van inheems aardewerk uit de IJzertijd. 10 scherven waren versierd met nagelindrukken, 8 met kamversiering. De vondsten komen uit een bouwput tussen de Nieuwe Parklaan en de Badhuisweg, uit een donkere zandlaag die zich bevond op 1.5 à 2 m onder het maaiveld.

Woerden (afb. 28) In de loop van 1977 kon het in de voorafgaande jaren op het terrein van de politiekazerne aan de Kruittorenweg verrichte onderzoek (*BKNOB* 74 (1975) 223-224; 75 (1976) 316-317) worden aangevuld met een drietal kleine opgravingen. Dankzij de welwillende medewerking van de directeur van Gemeentewerken, ing. F. J. van Onna, en verscheidene van diens medewerkers was het mogelijk tijdens de aanleg van een riool in de Kruittorenweg twee werkputten te maken, en wel aan de voet van de molen 'De Windhond' op de hoek van de Willemshof (werkput IV) en op een parkeerplaats bij de Meulmansweg, ongeveer 100 m verder naar het westen (werkput V). Tevens bood de bouw van een restaurant aan de Kazernestraat door de heer J. van Breukelen gelegenheid tot het maken van een vlak van ca 5 x 9 m (werkput VI), dat ongeveer 50 m dichterbij het centrum van de huidige stad was gelegen.

De eerste twee werkputten hebben duidelijk gemaakt dat langs de gehele Kruittorenweg Romeinse oeverversterkingen zijn te verwachten. Deze hebben zich langs een rivier (de Linschoten?) uitgestrekt die ter plaatse van de tegenwoordige Gedempte Binnengracht heeft gelopen. Wellicht is er bij de aanleg van deze gracht, op het einde van de 14e eeuw, gebruik gemaakt van de bedding van de voormalige rivier. In

werkput IV zijn drie parallelle dubbele rijen van palen aangetroffen, die evenwijdig lopen met de schoeiing onder de kazerne. De in werkput V gevonden oeverversterking is daarentegen iets anders georiënteerd, alsof de kade hier in de richting van de Meulmansweg gaat afbuigen. Het op deze plaats ontbreken van vondsten uit de tijd voor 70 is opvallend. Het lijkt erop dat we hier te doen hebben met een ophogingspakket dat later is aangebracht dan dat onder de kazerne. In verband daarmee is het van belang dat in werkput V aan de onderkant van dat pakket talrijke scherven van bolle Spaanse amforen Stuart 138 zijn gevonden. Een van de oren draagt het stempel Q.COCL., wellicht (Quinti) Co(rnelii) Cl(ementis), die volgens M. H. Callender, *Roman Amphorae* (London 1965), nr. 426 (vgl. nr. 1439), waarschijnlijk in het midden van de 2e eeuw werkzaam is geweest. Een laag van stukken leesteen op de scheiding tussen het ophogingspakket en de bovengrond doet vermoeden dat in de omgeving in de Middeleeuwen een belangrijk gebouw heeft gestaan, misschien een van de oudste twee kastelen van Woerden.

Het belangrijkste resultaat dat in de kleine werkput VI werd behaald, is wel de constatering dat de op de binnenplaats van de kazerne waargenomen geul (*BKNOB* 75 (1976) 316-317) tot hier toe in een rechte lijn dwars onder de hoofdingang van het politiebureau doorloopt, zodat de lengte nu minstens 50 m bedraagt. Ten aanzien van deze greppel zou men kunnen denken aan de buitenste gracht van het in Woerden gezochte castellum. De betrekkelijk flauwe V-vormige doorsnede en de geringe diepte (0.80 m) doen echter twijfelen aan de juistheid van een dergelijke interpretatie. De vulling bleek te bestaan uit zeer vette, blauwe klei met enkele scherven uit het midden van de 1e eeuw, wat houtspaanders en enige liggende stukken hout, die gedeeltelijk waren aangepunt. Direct ten westen van deze geul zijn opnieuw palen van oeverversterkingen aangetroffen.

Van de in 1977 geborgen vondsten zijn vooral twee stempels van de Cohors XV Voluntariorum vermeldenswaard (COH.XV [nieuw type] en [C]OHXV). Deze zijn niet zoals gewoonlijk aangebracht op dakpannen maar op een bijzonder soort bakstenen, die voor het bakken door middel van ingekraste groeven in driehoeken zijn ingedeeld. Deze *lateres* konden naar behoefte in hun geheel worden gebruikt of tot driehoekige stukken worden behakt. Het eerste exemplaar is afkomstig uit de sleuf voor het riool in de Kruittorenweg. Het is 4.9-5.4 cm dik en heeft de vorm van een driehoek met zijden van 28.8, ca 20.5 en ca 20.5 cm lengte. Aan de smalle kanten is duidelijk te zien dat dit stuk is afgebroken van een grotere steen waarvan een der zijden 28.8 cm of bijna een Romeinse voet lang is geweest. Het tweede stuk, dat in werkput IV is gevonden, heeft een rechthoekige, langwerpige vorm en is oorspronkelijk ca 30 x 12.9 x 4.5-6.3 cm groot geweest. Hierop zijn een grote driehoek (met zijden van ca 30, 18.5 en ca 18.5 cm) en twee kleinere driehoeken (met zijden van 18.5, 14 en 12.9 cm) ingekrast. Deze steen heeft verder een wigvormige doorsnede en is als zodanig bruikbaar geweest voor het metselen van een boog. De overige stempels op bakstenen (dakpannen) hebben betrekking op de *Exercitus Germanicus Inferior*, de *Legio I Minervia* en de *Legio XXX*. Op de bodem van een terra-nigra-bord Ritterling 99 is een graffito aangebracht, dat de namen van een *centurio* en een soldaat vermeldt: (*centuria*) ALB(i of ini of iets dergelijks) SILVANY[S].

Het gevonden aardewerk sluit grotendeels aan bij dat van de vorige campagnes. Een opmerkelijk verschil wordt echter gevormd door de aanwezigheid van een aantal typen uit het einde van de 2e of uit de 3e eeuw, die tot dusver in dit gedeelte van Woerden nog niet of nauwelijks waren aangetroffen, zoals de terra-sigillata-vormen Dragendorff 32, 40 en 45, versierde t.s.-kommen Drag. 37 uit Rheinzabern, geverniste bekers Oelmann 32 (ook in rood aardewerk), ruwwandige kookpotten met hartvormig profiel en borden Oelmann 112a. Een aanzienlijk gedeelte hiervan is afkomstig uit de bovengrond van werkput V, waar scherven uit de Romeinse tijd

vrijwel direct onder het moderne asfalt te voorschijn kwamen. Hier zijn ook enkele fragmenten van ruwwandige, oranje Frankische potten aan het licht gekomen.

Op Zuidgallische terra sigillata bevinden zich de volgende stempels (+: voor-Flavisch; ×: voor-Flavisch of Flavisch; *: Flavisch): C. VAL. ALBAN (Drag. 29)*, OFBA[SSI] (bord)×, BIOFECIT (Drag. 27)*, CAI[- - -] (bord), OFC[- - -] (Drag. 27)*, FELIXSEV (Drag. 24/25)+, - - -] FRONTI (bord)×, Q. IVL. HABI (bord)*, O[F]VCVN (Drag. 29)*, OFMASC (Drag. 24/25)+, OFMATE (Drag. 18)×, [MEDIL]VVS (Drag. 29)*, - - -]MII (Drag. 27)*, NEQVRES (Drag. 27)*, - - -]NI[GR (Drag. 24/25)+, OF. PASSIEN (Drag. 29)*, OFPRIMI (Drag. 27)*, OFPRM (Drag. 27)*, ROPPVVS.FEC (bord)×, OF.SARRVTI (Drag. 27)*, [OF]SEVERI (Drag. 18)×, [OF]SEVERI (bord)×, SILVINIF (*iglina*) (bord)×, [SVL]PICIV (bord)*, [V]ITALIS (Drag. 29)* en een schrift nabootsend stempel (Drag. 27).

Op Midden- en Oostgallische terra sigillata: [ALB]INI.M (bord), CATVLLVVSF (Drag. 27), [MARTIAL]FE (Drag. 18/31), [MART]IALFE (Drag. 18/31), MEDDICE (Drag. 18/31) en - - -]VSF (Drag. 31).

Ook op stukken van Spaanse amforen zijn stempels aangetroffen: het reeds vermelde stempel Q.COCL, een geheel vervaagd merk en L.C.F. (vgl. Callender, a.w., nr. 823 a: ca 90-130?). Op een buikscherm van een amfoor Stuart 138 is ingekrast: M V[- - -], d.i. waarschijnlijk 5 of meer modii (de modius was een inhoudsmaat voor droge stoffen, ongeveer 8,7 l). Een firma-lamp draagt het merk FORTIS met daaronder een krans.

Instituut O.G.A., Nijmegen

J. E. Bogaers en J. K. Haalebos

Middeleeuwen en later

Alphen aan de Rijn zie p. 303

Delft De werkzaamheden van de Stichting Altena, die sedert 1969 opgravingen verricht op het terrein van het voormalige kasteel Altena, werden ook in 1977 voortgezet.

Dordrecht (afb. 29-31) De voortzetting van het stadskernonderzoek te Dordrecht vond in 1977 plaats vanaf 14 maart tot het eind van het jaar. In eerste instantie werd het in 1976 reeds aangevangen onderzoek van een terrein aan de Torenstraat afgerond. De opgravingsput was gesitueerd op een punt waar oudtijds de Wijngaardstraat uitmondde op de Torenstraat. Doel van het onderzoek was na te gaan of deze laatste straat van oorsprong een dijk was die dit stadsgedeelte, een deel van de oude heerlijkheid van de Merwede, afslot van de meer noordelijk stromende rivier de Merwede en tot welke ouderdom de bewoning langs de straat/dijk opklom. Een handicap bij het onderzoek vormde het feit dat door de moderne saneringen de zuidelijke rooilijn van de Torenstraat ca 7,50 m naar het zuiden was verlegd, zodat alleen het achterste gedeelte van wat zich langs de straat/dijk bevonden had onderzocht kon worden. Iets dergelijks deed zich ook voor in het oostelijk gedeelte van de werkput waar de achtergedeelten van de bebouwing langs het Nieuwkerksplein te voorschijn kwamen. Hierdoor ontstond op de hogere vlakken een conglomeraat van bijgebouwtjes en binnenplaatsjes, die voornamelijk uit de 16e en 17e eeuw dateerden. Op de binnenplaatsjes werden zowel gemetselde water- als beerputten aangetroffen, tevens met hout beklede afvalbakken, afval-tonputten in een groot aantal en op verschillende niveaus. Het bewaard gebleven muurwerk ging niet dieper dan 0 NAP, op één uitzondering na die tot 1,30 m - NAP reikte. Onder het muurwerk bevond zich het langzamerhand gebruikelijke metersdikke pakket van ophogingen, bestaande uit aangevoerde kleigrond en huisafval. Opmerkelijk op deze plaats waren de vele ingravingen in de ophogingen. Ook nu weer werden de

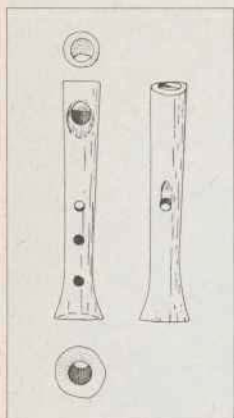
Afb. 29 Dordrecht. De opgravingsput aan de Torenstraat gezien naar het noordoosten. Onder baksteen-funderingen tonnen die als beerput

zijn gebruikt; daaronder hout ter versteviging van de ophoging. Op het diepste niveau de natuurlijke ondergrond van bosveen. Foto ROB.

ophogingslagen bijeengehouden door houtwerk, meestal palen doorstoken met spieën die rustten op stapelingen van blokken. De plaatsing van het hout gaf ook hier weer een eerste percelering aan. Zo kon één perceel vastgesteld worden met een breedte van ca 4 m, dat onder een hoek van ca 70° in zuidelijke richting gerend op de Torenstraat stond. Het kende een zuidelijke afsluiting op ca 13 m uit de oude rooilijn, of ca 17,5 m uit het hart van de oude Torenstraat.

De ophoging was gestort op veen, waarin nog een ca 1,5 m brede en 0,80 m diepe greppel was uitgegraven in dezelfde schuine richting als het er bovengelegen perceel. De bovenzijde van het veen bevond zich op ca 3,50 m - NAP, het huidige loopvlak gemiddeld op 2,50 m + NAP.

Gezien de vondsten moet het proces van ophoging omstreeks 1350 begonnen zijn. Het aflopen van de grondlagen in oostelijke richting en het in dezelfde richting weggezaakt zijn van veel van het houtwerk doen veronderstellen dat dit het flankgebied van een deel van de ophoging zou kunnen zijn. Deze flank zou kunnen behoren bij de onmiddellijk aan de westzijde aansluitende Wijngaardstraat. In dat geval zou men deze straat kunnen opvatten als een kunstmatig opgeworpen dam vanuit de Torenstraat ter openlegging van het ten zuiden liggende venige achterland. Behalve het onderzoek aan de Torenstraat werd ook weer onderzoek verricht langs de Heer Heimsuisstraat. Aansluitend aan de opgravingsputten uit 1975 en 1976 (zie *Holland* 8 (1976) 270-275; 9 (1977) 258-264) werd het onderzoek aanzienlijk uitgebreid in de richting van de Voorstraat. Dit onderzoek wordt in 1978 afgesloten;

Afb. 30 Dordrecht. Houten fluitje, c. 1600, uit beerput. Schaal 1 : 2. Tek. ROB.

Afb. 31 Dordrecht. Bronzen kandelaar, c. 1500, uit beerput. Foto ROB.

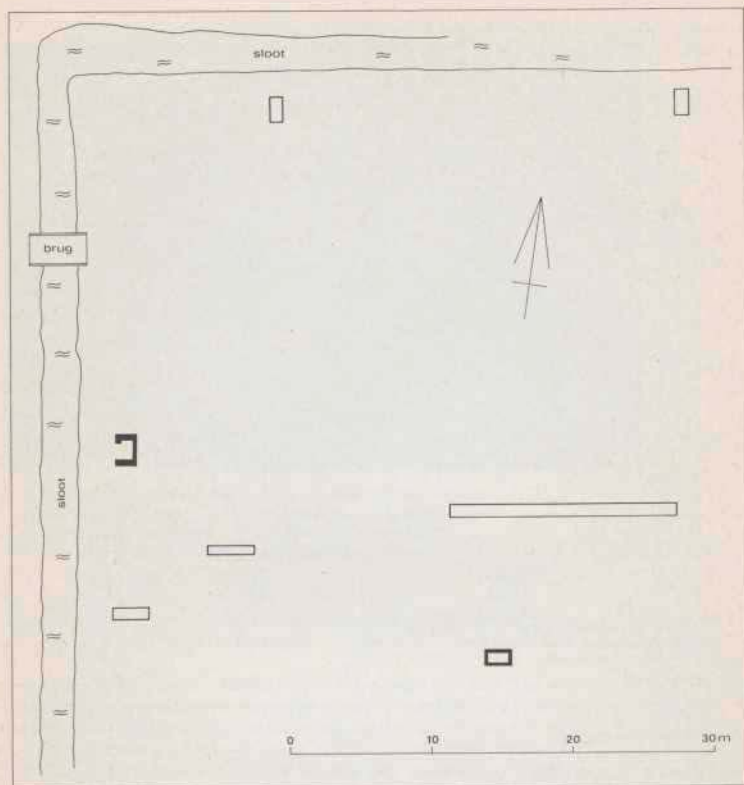
dientengevolge kan in dit jaarverslag volstaan worden met een korte vermelding. Op 4 oktober werd de opgraving bezocht door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, mr. H. W. van Doorn; van 11 november tot 1 februari 1978 was er een kleine expositie in het Stadskantoor gewijd aan de opgravingen in de Bleyenhoek; op 7 december werd in het TV-programma 'Van Gewest tot Gewest' aandacht besteed aan opgraving en tentoonstelling. Uitvoerenden vanwege de ROB: H.H.C.C. Clevis, G. van Haaff, H. Sarfatij en H. Ter Schegget (gedurende enige maanden). Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: J Okkerse, ing.

Goedereede Van een aan het einde van 1976 uitgevoerde verkenning aan de Molenstraat te Goedereede door leden van de Vereniging van amateur-archeologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' is een uitgebreid verslag verschenen (Olivier 1977).

Gorinchem M. Veen te Gorinchem heeft in een bouwput in het Wijschild juist ten oosten van de vestingwerken een stuk fundering van moppen geconstateerd, dat mogelijk in verband heeft gestaan met het kasteel van de heren van Arkel, waarvan de resten schuil gaan onder het meest zuidoostelijke deel van de vestingwerken. Bij het vervolg van de bouwwerkzaamheden is het echter niet gelukt dit verband duidelijk aan te tonen.

Heerjansdam P. Rijken te Heerjansdam meldde de vondst van een bakstenen fundering die hij en G. Alders uit Alblasserdam bij de molen van Heerjansdam hadden blootgelegd. Gezien de kleine omvang van het blootgelegde deel is het voorts nog onmogelijk uit te maken waartoe het behoort heeft.

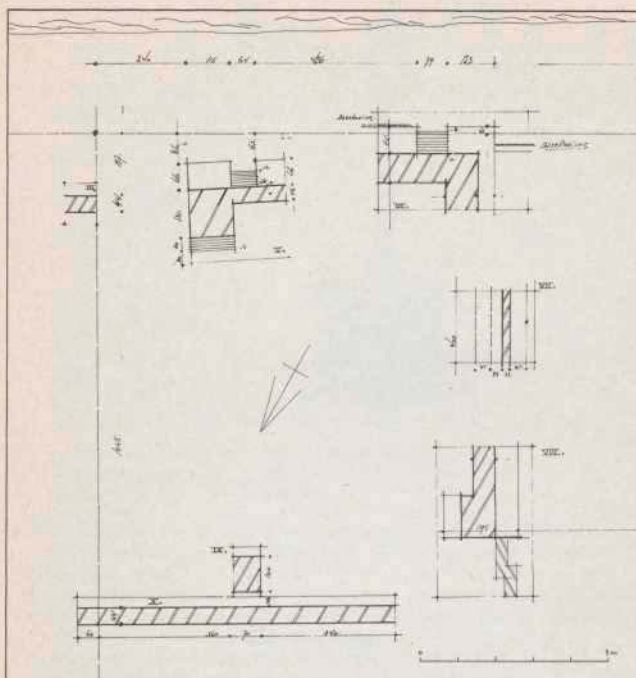
Koudekerk a.d. Rijn: Lagewaard P. A. de Jong te Leiden meldde de vondst van Vroeg-Middeleeuws aardewerk gedaan tijdens het afkleien in de Lagewaardsche en

Afb. 32 Koudekerk a.d. Rijn.
Zoeksleuven van het onderzoek en
baksteenresten (zwart) van het Huis
Foreest. Tek. AWN-Afd. Rijnstreek/ROB.

Bruimadesche Polder. De vindplaats ligt nabij het reeds lang bekende Vroeg-Middeleeuwse grafveld van Koudekerk. Een nadere verkenning uitgevoerd door de ROB (J. W. Noordam, H. Sarfatij) heeft aangetoond dat de vondsten bij een nederzetting behoren. Gezien het bedreigende karakter van de voortgaande ontgronding wordt een nader onderzoek overwogen.

Koudekerk a.d. Rijn; Huis Foreest (afb. 32) K. de Jong te Koudekerk meldde de vondst van een baksteen-fundering in moppen (steenformaat 27 x 12, 5 x 6 cm) in de Lagewaard te Koudekerk (zie *Holland* 9 (1977) 264). Een nadere verkenning uitgevoerd door leden van de afdeling Rijnstreek van de AWN heeft nog enige

Afb. 33 Leiden. Een zevental
zoeksleuven met muurresten van het
kasteel Cronestein. Tek. AWN-Afd.
Rijnstreek.

spaarzame resten van fundering van hetzelfde materiaal te voorschijn gebracht. Vast staat dat het hier overblijfselen betreft van het Huis van Foreest. De resten bleken evenwel zo schamel dat zelfs een opzet in hoofdlijnen van het kasteel niet gegeven kon worden. Mobiele vondsten aan de noordzijde van het terrein dateren overwegend uit de 14e-vroeg 15e eeuw.

Koudekerk a.d. Rijn: Huis Den Toll D. van Tol te Amsterdam wees op de mogelijkheid waarnemingen te verrichten bij het Huis Den Toll in de Hoogewaardsche Polder te Koudekerk nu dit huis gerestaureerd gaat worden. Voorlopig heeft dit geresulteerd in het vastleggen van een vermoedelijk 16e-eeuws bruggehoofd, dat vrij kwam bij het graven van een nieuwe singel. In dezelfde bedding werd ouder houtwerk aangetroffen, planken en aangepunte paaltjes, alsmede resten van metselwerk in moppen. Niet duidelijk is evenwel geworden in hoeverre hout en steen primair dan wel secundair zijn aangebracht, evenmin wanneer dit laatste zou kunnen zijn gebeurd. De waarnemingen zijn gedaan door leden van de afdeling

Afb. 34 Rijswijk. Het oostelijk deel van de kerkzaal van de Oud-Katholieke schoolkerk met resten van de altaar-fundering op de

voorgond midden en muurwerk van de pastorie op de achtergrond. Foto Archeologisch Werkverband Rijswijk ZH (R. R. Datema).

Rijnstreek van de AWN. Veel steun werd ondervonden van de zijde van de dienst Gemeentewerken (A. Goemaat, directeur).

Leiden: De Burcht Van 16 december 1976 tot 16 januari 1977 heeft, met enige onderbrekingen, een klein onderzoek plaats gevonden op de binnenplaats van het Herenlogement nabij de Burcht. Dit onderzoek was noodzakelijk geworden door de in uitvoering zijnde restauratie van het z.g. Van der Heide-complex, waarin het Herenlogement is opgenomen. Doel van het onderzoek was na te gaan of zich tussen de overkluisde Burchtgracht, onmiddellijk aan de voet van de kasteelheuvel, en de Hooglandse Kerkgracht sporen van bebouwing bevinden die op een voorburcht zouden kunnen wijzen. De opgraving heeft echter niets van dien aard opgeleverd. Slechts enige muren, met een datering van 16e eeuw en later maar zonder duidelijke constructieve samenhang, werden aangesneden. De vondsten ter plaatse gingen, op een enkel stuk na, niet verder terug dan de 15e eeuw. Het ligt in de bedoeling het onderzoek in het Van der Heide-complex, waar wenselijk en noodzakelijk, voort te zetten.

Uitvoering: S. Bokma en H. Sarfatij (ROB).

Steun bij het onderzoek werd ondervonden van ir. H. H. Vos, directeur Gemeentewerken Leiden.

Leiden: Cronenstein (afb. 33) De verkenning op het terrein van het kasteel Cronenstein door leden van de afdeling Rijnstreek van de AWN (zie *Holland* 9 (1977) 265) werd afgerond. Steekproeven over het hele terrein toonden aan dat overal nog muurwerk van het Middeleeuwse en latere huis te vinden is. De waarnemingen zijn goed gedocumenteerd, zowel op een overzicht als in detail, doorgegeven aan de Afdeling Beschrijvingen en Monumentenzorg van de ROB.

Rijswijk (afb. 34) Het onderzoek van het Archeologische Werkverband 'Julianapark Rijswijk' naar de resten van de voormalige Oud-Katholieke kerk met pastorie (zie *Holland* 9 (1977) 265) kon op bevredigende wijze afgesloten worden. Alle veldwerk, onder leiding van R. Datema, is nu achter de rug. Thans wordt gewerkt aan een uitwerking van de verkregen gegevens. Tevens is een plan ingediend bij het gemeentebestuur van Rijswijk de plaats van de kerk met de pastorie in het nieuw aan te leggen park op gepaste wijze te markeren.

Vlaardingen Naar aanleiding van de vondst van 12e-eeuws scherfmateriaal in de Holierhoeksche Polder door L. J. Verhart heeft deze samen met nog enige leden van de afdeling Helinium van de AWN een nadere verkenning uitgevoerd. Hoewel het materiaal als oppervlaktevondsten in overvloed aanwezig was, is het niet gelukt verdere nederzettingssporen te ontdekken.

Wassenaar Sedert 1974 wordt door leden van de Historische Vereniging 'Oud-Wassenaar' o.l.v. mr. C. A. van Gorcum gegraven op het terrein waar het Huis ter Weer gestaan heeft. Ook in 1977 werden grote delen van het terrein intensief onderzocht waarbij wederom zowel prehistorische resten van bewoning als overblijfselen van het Middeleeuwse en latere huis, zij het spaarzaam, werden aangetroffen. De dagelijkse leiding van het onderzoek berustte dit jaar bij M. P. Roest en A. Bakels. Het onderzoek wordt voortgezet.

Wateringen Bij het uitbaggeren van de grachten rond de Hof van Wateringen is aan de westzijde enig muurwerk te voorschijn gekomen, dat gezien het steenformaat en de erbij gedane vondsten van de na-Middeleeuwse bebouwing op het terrein afkomstig moet zijn. C. van der Doef uit Kwintshul heeft een en ander zo goed mogelijk vastgelegd.

Woerden zie p. 304.

Literatuur

- Addink-Samplonius, M., 1968: Neolithische stenen strijdhamers uit Midden-Nederland, *Helinium* 8, 209-240.
Beunder, P. C., 1977: Waarnemingen langs de Romeinse Rijnsoever te Alphen a.d. Rijn (Z.H.), *Westerheem* 26, 1977, 275-278.
Elzinga, G., 1961: Een stenen hamer uit Rockanje (Z.-H.), *Westerheem* 10, 55-59.
Haalebos, J. K., 1977: *Zwammerdam - Nigrum Pullum: Ein Auxiliarkastell am niedergermanischen Limes*. Amsterdam.
Klepper, H., 1976: Korte berichten, *Jaarverslag Vereniging van Amateurarcheologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte'*, 33-46.
Olivier, S., 1977: Een oudheidkundig bodemonderzoek in Goedereede, *Westerheem* 26, 1977, 243-248.

De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof

Engelbert H. ter Kuile

Inleiding

De geschiedenis van Den Haag neemt een aanvang zodra een grafelijke residentie gaat verrijzen op de plaats die algemeen bekend is als het Binnenhof. Wanneer de graven van Holland tijdens een verblijf aldaar oorkonden uitvaardigen wordt de plaats van uitvaardiging in de Latijnse tekst steeds aangeduid met de naam *apud hagam*, in een Nederlandse oorkondetext van 1284 is dat *in den hage*, en in een ongewoon volledige aanduiding aan het eind van een oorkonde van Floris V uit 1286 *ghegheven... in onse woning te hage*¹. Die naam heeft betrekking op de ligging van de residentie in een wildrijke omgeving waarvan een gedeelte als jachtterrein, of om de middeleeuwse term te gebruiken als 'warande' met doornhagen was omsloten.

Eer de graven van Holland hun zeer voorname woning, in de 14de eeuw door kroniekschrijvers een paleis genoemd, op deze plaats stichtten beschikten zij al over een hele reeks 'hoven' waar zij huisvesting vonden op de tochten die zij onophoudelijk maakten door de gebieden waarover zij gezag uitoefenden. Daar waren de hof Aalbertsberg te Bloemendaal, die van Loosduinen en 's-Gravensande, de hoven in Zierikzee, Delft, Leiden en Haarlem om enige van de voornaamste te noemen. De hoven in laatstgenoemde steden gingen terug tot het vóórstedelijke tijdperk en waren oorspronkelijk even landelijk van karakter als de eerstvermelde. Geen van de woonhuizen op die hoven vindt men ooit aangeduid met termen als 'slot', 'kasteel' of 'burcht' om de eenvoudige reden dat zij niet of ternauwernood verdedigbaar zijn geweest, ook de hof te Leiden niet. Immers, zoals H. A. van Oerle duidelijk heeft gemaakt, de burcht van Leiden lag buiten de hof en er is alle reden om aan te nemen dat zij geen gemeenschappelijke oorsprong hadden². Burchten en kastelen hebben de graven van Holland alleen gesticht in bedreigde grensgebieden: Torenburg bij Alkmaar, het 'huis te Muiden' aan de mond van de Vecht en de kastelen in Westfriesland, en op die sloten hebben zij ongetwijfeld zelden verblijf gehouden.

De nieuwe grafelijke woonstede Ter Hage of Ten Hage was in beginsel een hof als alle overige, en het zou volstrekt onjuist zijn deze een slot of een kasteel te noemen. Wat deze residentie onderscheidt van alle overige is de ambitieuze opzet van de 'woning' die zonder twijfel tot uitdrukking brengt hoezeer de positie van de graven van Holland in de loop van de 12de en het begin van de 13de eeuw was geconsolideerd en in aanzien had gewonnen.

Korte beschrijving

Het grafelijke paleis op het Binnenhof is samengesteld uit twee partijen: het woonkwartier waarvan de as (ongeveer) noord-zuid is gericht, en de Grote Zaal waarvan de as met juistgenoemde de figuur van de letter T vormt. Van deze partijen is het woonkwartier kennelijk het eerst tot stand gekomen met de rechthoekige toren terzijde van de noordwest hoek en de ronde toren naast de zuidwest hoek. Eerstgenoemde toren werd in de

1 L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, II. Amsterdam enz. 1873; no. 583.

2 H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadswesten*, Leiden 1975; blz. 35.

middeleeuwen aangeduid met de naam Schattoren en is tegenwoordig meer bekend als de Haagtoren, de andere is een traptoren, of, in de middeleeuwse terminologie, een 'wendelsteen'. Kleine ronde traptorens die op steunberen rusten markeren de beide oostelijke hoeken van het woonblok.

Eer het geheel van het grafelijke paleis in de jaren 1898-1905 een omvangrijke restauratie onderging onder leiding van de rijksbouwmeester C. H. Peters³, bevond het zich in een onherkenbaar verminde toestand. Voor en na waren er allerlei aanbouswels toegevoegd, aanvankelijk terwille van de gestegen bewoningseisen van het grafelijke hof, maar weldra ook om ruimte te verkrijgen voor huisvesting van verschillende overheidscolleges en -diensten. Dat proces van inkapseling had voortgang gevonden tot in de 19de eeuw. Het traptorentje op de noordoost hoek van het woonkwartier was geheel verdwenen, dat op de zuidoost hoek was te eniger tijd in omvangrijker gedaante herbouwd, en van de steunberen en boogoverkragingen waarop zij hadden gerust was niets zichtbaar. Van al die toevoegsels is alleen een vierkant blok tegen het woonkwartier overgebleven dat de zuidelijke helft van de lange oostmuur aan het oog onttrekt, een samenstel dat uit de eerste helft van de 14de eeuw zal dagtekenen. Eén van de redenen om dit samenstel te handhaven was dat zich hierin de zaal van het vroegere Hof van Holland bevindt met de geschilderde wandbehangsels uit 1688 door Gerard de Lairesse.

Dat de Grote Zaal later is gebouwd dan het woonkwartier verklaart het feit dat er een zekere wanverhouding bestaat tussen de beide partijen: vooral door de grote lengte van de zaal wordt het woonkwartier in een vrij benauwde positie gedrongen. Dat men in eerste aanleg rekening hield met een westelijke partij van beperkter afmetingen blijkt uit het muurwerk dat onder de vloer van de zaal bewaard is gebleven. Oorspronkelijk zou deze partij zich niet verder westwaarts uitstrekken dan de gewelfde kelder die zich ongeveer midden onder de vloer van de zaal bevindt. De noordmuur van deze kelder sloot aan op de Haagtoren, maar tussen kelder en Haagtoren is een stuk van ongeveer 9 m verdwenen. Van de zuidmuur is voorbij de kelder bijna niets meer voorhanden.

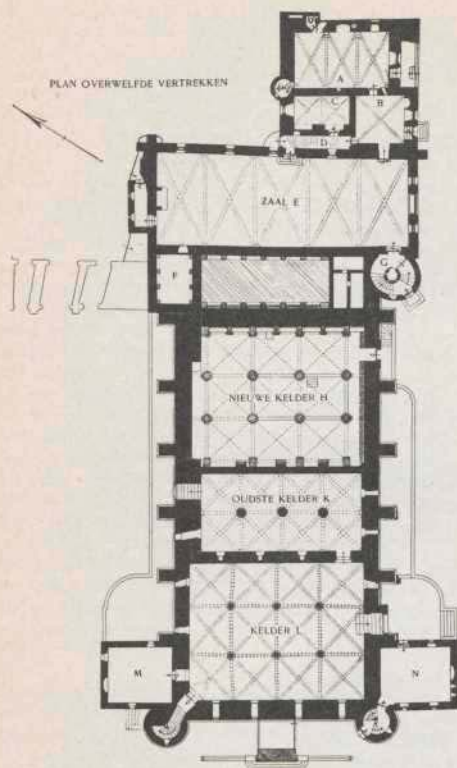
De lezer zal hebben bemerkt dat wij de onhistorische naam 'Ridderzaal' systematisch vermijden en ons bedienen van de traditionele aanduiding.

Inzichten over datering tot dusver

Er is geen enkel document voorhanden aangaande stichting of totstandkoming van de juistbeschreven grafelijke residentie. Wel zijn er berichten over te vinden in de kronieklitteratuur, alle teruggaande op twee kronieken die omtrent het midden van de 14de eeuw tot stand zijn gekomen, te weten de Latijnse kroniek van Johannes de Beke en de wat jongere Nederlandse van een anonymus die bekend staat als de 'clerc uten laghen landen bider see'.

Volgens Johannes de Beke was het graaf Willem II die, teruggekomen in Holland nadat hij op 1 november 1248 in Aken tot

3 C. H. Peters, *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage 1907. In de tekst aangehaald als *Beschrijving*.

Afb. 1 Plattegrond Grafelijke Paleis naar de Beschrijving van 1907

roomsconing was gekroond, in de Haag een koninklijk paleis bouwde (*in Haga regale palatium construxit*)⁴. De 'clerc' is wat uitvoeriger in zijn relaas: de koning kwam na de kroning *rechtevoert in den Hage ende dede ontbieden verstandele werchcluden om een coninclic palays aldaer te maken dat noch hudens dages die oude zael hiet*⁵. Uit de laatste woorden blijkt dat hij het 'woonkwartier' als het paleis van Willem II beschouwde en de Grote Zaal voor een werk van later tijd hield.

Tot bijna een kwart eeuw geleden is de voorstelling van zaken aangaande de stichting die genoemde kroniekschrijvers geven algemeen als betrouwbaar aanvaard, ook als men wist dat Willem II al vóór zijn verkiezing en kroning tot koning in Den Haag oorkonden heeft uitgevaardigd, waarvan de oudste die als echt wordt aanvaard van 6 september 1242 dagtekent⁶. De moeilijkheid waar men dan voor kwam te staan meende men te kunnen

4 H. Bruch, *Chronographia Johannis de Beke*. 's-Gravenhage 1973; blz. 197.

5 B. J. L. de Geer van Jutphaas, *De kronijk van Holland*. Utrecht 1867; blz. 99.

6 L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, I. Amsterdam enz. 1866; no. 39.

omzeilen door de veronderstelling dat Willem II destijds ter plaatse van de kern van het latere dorp Den Haag al over een jachtslot beschikte⁷.

Een geheel nieuwe visie op het ontstaan van het Binnenhof gaf Dr. C. de Wit in een artikel dat in 1954 verscheen⁸. Hij bestreed de mening van C. H. Peters dat de kelder midden onder de Grote Zaal en het daartoe behorende muurwerk overblijfselen zouden zijn van de oorspronkelijk ontworpen en waarschijnlijk nooit voltooide Grote Zaal. De grote rechthoek waarvan genoemde kelder deel uitmaakt en de Haagtoren, althans het benedendeel van die toren, zouden overblijfselen zijn van een hofgebouw of jachthuis dat al lang vóór de tijd van Willem II een bouwval was geworden. Zijn vader Floris IV (1222-1234) was naar de heer De Wit verondersteld in 1229 door koop in het bezit gekomen van het landgoed waarop de ruïne lag, had een begin gemaakt met het herstelwerk door in het westelijke eind van de ommuurde rechthoek een 'kelderzaaltje' te laten maken, maar zijn onverwachte dood had verdere uitvoering van het werk verhinderd. Door welke oorzaak en wanneer het oorspronkelijke hofgebouw of jachthuis tot een bouwval was geworden kon de heer De Wit destijds nog niet zeggen, maar toen hij in 1957 een voordracht hield over het ontstaan van het Binnenhof welke in druk is verschenen⁹ gaf hij als zijn vaste overtuiging te kennen dat het edelmanshuis was verwoest in 1204 toen graaf Lodewijk van Loon en graaf Willem I van Holland elkander in deze streken bevochten om de opvolging van Holland.

Eer wij ons bezighouden met de argumenten van de heer De Wit willen wij opmerken dat de ruimten onder de Grote Zaal zich niet meer in dezelfde toestand bevinden als waarin zij waren gebracht bij de restauratie door Peters. Bij die restauratie had Peters het grote lege vak ten oosten van de oudste kelder herschapen in een ruime hal met bakstenen kruisgewelven, rustend op pijlers en wandpijlers die hij in de ruimte en langs de zijden had laten optrekken. Waar mogelijk had hij het middeleeuwse muurwerk gespaard en zichtbaar gelaten. De sterk toegenomen intensiteit waarmee tegenwoordig van de 'grafelijke zalen' gebruik wordt gemaakt vereiste een herziening en uitbreiding van de accommodaties voor het publiek in deze hal, een werk dat in 1971 tot stand is gekomen. Het onvermijdelijke gevolg was dat het middeleeuwse metselwerk meer dan voorheen aan het gezicht onttrokken werd en dat hier en daar herstellingen moesten worden uitgevoerd die als zodanig duidelijk te onderscheiden zijn van hetgeen onaangeroerd is gebleven.

Uitgangspunt in het betoog van de heer De Wit was het wijde gat in de noordmuur tussen de oudste kelder en de Haagtoren. Hoe en wanneer dit gat is ontstaan zouden wij niet kunnen zeggen, maar het komt ons denkbaar voor dat men hier aan het slopen is geweest bij de vernieuwing van de noordmuur van de bestaande zaal in 1383/1384 (zie blz. 325). De heer de Wit was er zeker van dat de lacune uitsluitend veroorzaakt kon zijn door een 'catastrophe', een gewelddadige vernieling ten tijde van de Loonse Oorlog van 1204. Het oostelijke deel van de noordmuur is volgens hem destijds overeind gehouden door de Haagtoren. Op blz. 21

- 7 H. E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*. Amsterdam 1937; blz. 11-12.
- 8 In: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, jaargang 1954, kol. 1.
- 9 *Jaarverslag Nederlandse Kastelensichting* 1957; blz. 20.

van zijn *Beschrijving* merkt C. H. Peters met nadruk op dat het woonkwartier en de Haagtoren gelijktijdig zijn gebouwd. Dit schijnt de heer De Wit te zijn ontgaan, hij maakt althans geen melding van deze opmerking die vernietigend is voor zijn betoog. Dat de heer De Wit niet veel begrip heeft van de historische bouwpraktijk blijkt uit zijn beschouwingen over het totstandkomen van de oudste kelder, door hem ook wel het kelderzaaltje genoemd. Volgens zijn inzicht heeft graaf Floris IV deze kelder tussen 1230 en 1234 tot stand gebracht door van de grote 12de-eeuwse rechthoek het westelijke eind af te schieten met een muur en vervolgens met kruisribgewelven te overdekken. Alleen de oostelijke muur van de kelder zou dus 13de-eeuws zijn. Het is niet te ontkennen, de oostmuur staat koud tegen de noord- en zuidmuur en is naderhand tussen beide ingevoegd. Maar dat de lichtopeningen in de drie buitenzijden kennelijk naderhand in oorspronkelijk blind metselwerk zijn aangebracht, gelijk de heer De Wit wil, is een resultaat van 'wishful thinking': die lichtopeningen zijn er van de aanvang geweest.

De gang van zaken kunnen wij als volgt reconstrueren: bij het optrekken van de muren die de grote rechthoek vormen hield men er al rekening mee dat er een kelder zou worden ingebouwd, en dus voorzag men die muren van de nodige lichtgaten. Met het uitvoeren van het werk aan de kelder zelf moest men wachten tot de buitenzijden zover op hoogte waren gebracht dat de bekapping of desnoods een tijdelijke bekapping kon worden gesteld. Men kon een gewelf toch niet onbeschermd aan regen en sneeuw overleveren waardoor de gewelfkolken zouden vollopen met hemelwater. Een dussdanige werkwijze was normaal: eerst de buitenkant en tenslotte het binnenwerk, en dat de uitvoering dienovereenkomstig in fasen geschiedde is aan meer dan één historisch gebouw duidelijk af te lezen¹⁰.

Onze gevolgtrekking is dat de heer De Wit ook hier volkomen heeft gefaald in het leveren van bewijzen voor zijn stellingen, en dat Peters gelijk had toen hij verklaarde dat alle metselwerk onder de vloer van de Grote Zaal dagtekt uit de tijd dat het oorspronkelijke ontwerp in staat van uitvoering was, een staat van uitvoering die alleen ten aanzien van het woonkwartier tot een staat van voltooiing leidde.

Over de gedaante van de zaalvleugel volgens het oorspronkelijke ontwerp leveren de voorhanden restanten weinig gegevens. Wij vermoeden dat de oostgevel ongeveer ter plaatse van de bestaande was geprojecteerd en dat de bekapping volgens het principe van de latere en in kopie voorhanden kap zal zijn ontworpen. De zijmuren, waarvan nog vrij wat onder de vloer aanwezig is, komen ons bijzonder licht voor als men nagaat wat hun functies waren. Zij moeten wel van zware steunberen voorzien zijn geweest om de stabiliteit te verzekeren. Zonder twijfel werd de gevel op het westen geflankeerd door ronde hoektorens. Onze kennis van het oorspronkelijke ontwerp voor het hele paleis is dus vrij onvolledig, maar voldoende om een getuigenis te geven over de kwaliteit ervan: een boeiende en evenwichtige compositie van grote plastische werking.

10 *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Deel V, 3e stuk: W. Marres en J. J. F. W. van Agt, *Zuid-Limburg*. 's-Gravenhage 1962; tekst blz. 334; plattegrond blz. 322.

Het woonkwartier nader beschouwd

Bij de restauratie bleek dat de oostmuur, ter plaatse waar later het vierkante blok met de 'Lairessezaal' is toegevoegd, oorspronkelijk was voorzien van een vrij lange en vrij ondiepe verzwaring. In de *Beschrijving* uitte Peters het vermoeden dat die muurverzwaring overblijfsel zou zijn van een bordes dat toegang gaf tot de zaal op de eerste verdieping. Het bordes en de vleugel met de 'Lairessezaal' hebben de nevenfunctie vervuld dat zij het zuidelijk deel van de oostmuur hebben behoeft voor buitenwaarts uitwijken, een euvel waaraan de noordelijke helft al vroeg is gaan lijden. Al vroeg ook heeft dit tot consolideringsmaatregelen geleid en bij de restauratie tot omvangrijke vernieuwingen. Enerzijds is het overhellen veroorzaakt door het ontbreken van schoring tegen de spatkrachten van het gewelf, anderzijds, zonder twijfel ook door een plaatselijk ongunstige bodemgesteldheid door aanwezigheid van veenlenzen. Hoe ongunstig de samenstelling van de grond op het Binnenhof althans plaatselijk kan zijn blijkt uit de ramp van de 'Grote toren' die in 1456 op last van Philips de Goede werd gebouwd, en dermate ging verzakken dat er schoorwerken moesten worden aangebracht *overmits dat hi vallen woude*; hetgeen niet verhinderde dat hij toch omviel¹¹.

De mening van Peters dat het woonkwartier volgens de oorspronkelijke bedoeling niet meer dan één verdieping zou omvatten en dat de tweede wat later, zij het ook na korte tijd, zou zijn toegevoegd (*Beschrijving* blz. 123) achten wij onaanvaardbaar. Zijn argumenten overtuigen ons volstrekt niet, en tegen zijn stelling pleit dat de ronde traptorens, waarvan althans de bases tot het oorspronkelijke werk behoren, hun bestaansreden ontleen aan het aanwezig zijn van een tweede verdieping.

Wat de bestemming van ruimten aangaat, de overwelfde hal gelijkstraats een kelder te noemen miskent naar ons oordeel haar karakter. De groep vensters in de zuidgevel: een vrij groot rond venster geflankeerd door lager geplaatste spitsboogvensters wijst op een belangrijke bestemming, en dan denken wij aan een publieke bestemming als de zittingen van het grafelijke gerecht. De eerste verdieping van de Haag- of Schattoren met het sierlijke spitsboogvenster is zonder twijfel de kapel geweest. Een rekeningpost van 1383/84 over herstellingen aan *den vierkanten toren dair mijn here pleghet te leggen mit sinen knecht*¹² slaat zeker op de ruimte boven de kapel.

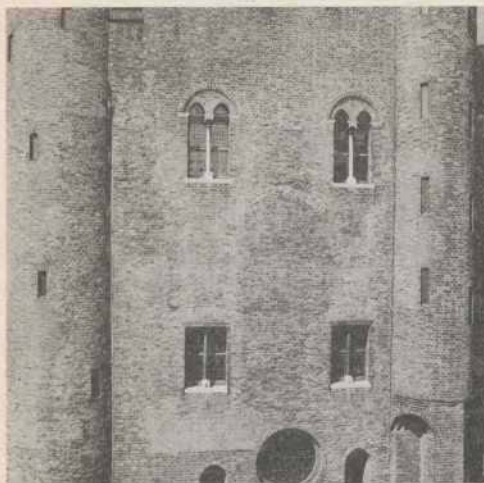
Het woonkwartier en de Scheldegotiek

Dat het grafelijk paleis op het Binnenhof in zijn geheel de kenmerken draagt van de Scheldegotiek hebben wij al dertig jaar geleden betoogd¹³. In Nederland is het publiek naar wij menen nog maar weinig vertrouwd met die term en met het begrip. Het zal dus niet misplaatst zijn hieraan enige aandacht te wijden. De Scheldegotiek vindt haar oorsprong in Doornik aan de boven-Schelde, en in die stad met haar overweldigende kathedraal en serie parochiekerken is de ontwikkeling sinds het laatst van de 12de eeuw stap voor stap te volgen. De aanwezigheid van steen-

11 C. H. Peters, 'Enkele bladzijden uit de geschiedenis der Groote of Hofzaal', in: *Jaarboek Die Haghe* 1905, blz. 143.

12 Zie Peters, *Beschrijving*: blz. 124 (vgl. noot 3).

13 S. J. Fockema Andreae en E. H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I. Amsterdam 1948; blz. 202 en 342-343.

Afb. 2 De zuidgevel van het woonkwartier. Foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist

groeven in de omgeving waar de blauw-grijze Doornikse kalksteen werd gewonnen die als bouw materiaal (en ook als materiaal voor beeldhouwers) zeer werd gewaardeerd en de gunstige gelegenheid voor transport over de rivier maakten dat de aanvankelijk min of meer plaatselijke vroege Gotiek van Doornik in korte tijd een gewestelijke architectuur van de Scheldestreken werd die vooral in Gent tot grote ontplooiing kwam. In het gebied langs de kust waar de aanvoer van Doornikse steen over land moest geschieden en de plaatselijk voorhanden 'veldsteen' van povere kwaliteit was ging men er al vroeg toe over de natuursteen door baksteen te vervangen, aanvankelijk alleen voor zover het ging om vlak metselwerk, op den duur ook voor profielwerk. Zo ontstond binnen het algemene kader van de Scheldegotiek sinds de jaren 1220 à 1225 allengs een bloeiende baksteen-versie die snel doordrong in de Zeeuwse eilanden niet alleen maar diep in het graafschap Holland, getuige – om enkele voorbeelden te noemen – het koor van de kerk van Abbenbroek, de kloosterkerk van Loosduinen, het grafelijke paleis in Den Haag, de kerktoeren van Noordwijk-binnen en de kern van het Haarlemse stadhuis. Men kan wel zeggen dat heel de tegenwoordige provincie Noord-Holland tot het expansiegebied behoorde van de Scheldegotiek in haar baksteen-versie.

Wat het woonkwartier van het grafelijke paleis in Den Haag betreft, alleen al de slanke hoektorentjes op de oostelijke hoeken verraden dat dit een stuk Scheldestijl is. Het meest opmerkelijke feit is dat het gaat om hangtorentjes. Zij rusten elk op een stel van twee steunberen, die op een zeker niveau onderling én met de muren

verbonden zijn door een reeks boogjes die steeds wijder worden. In dit opzicht vertonen zij een treffende gelijkenis met de hoektorentjes van het poortgebouw van het Gravensteen in Gent, met de muurtorentjes van datzelfde Gravensteen en met een aantal muurtorens van het Steen van Antwerpen, die onderscheidenlijk dagtekenen van omtrent 1180 en 1200. Toegegeven, het gaat in Gent en Antwerpen nog niet om Gotiek, maar het gaat wel om een Vlaams verschijnsel dat in de vroege Gotiek doorleeft. Slanke ronde hoektorentjes behoren tot de geliefde requisieten van de Scheldegotiek, zowel in het kerkelijke als in het wereldlijke genre. Bij de restauratie is er maar weinig van de oorspronkelijke vensters teruggevonden, en dat is jammer: vensters zijn de ogen van een huis ook in die zin dat zij het huis typeren. Wij kunnen moeilijk geloven dat de gedaante die de vensters van de overwelfde hal bij de restauratie hebben gekregen overeenstemt met de oorspronkelijke. Zij zinnen ons niet, en wij hebben een sterk vermoeden dat zij oorspronkelijk tweelichtvensters zijn geweest zoals die op de hoofdverdieping van de woontoren van het slot Teilingen. De woontoren van Teilingen en het woonkwartier op het Binnenhof moesten trouwens ongeveer tezelfdertijd zijn gebouwd. Ten aanzien van de vensters van de eerste verdieping was de toestand gunstiger; er kwam een gehavend tweelichtvenster te voorschijn met het basement en een stuk schacht van het deelzuiltje. Bij de restauratie heeft men niet beseft dat het basement al een vroeg-gotisch karakter bezat, en beging men de fout alle vensterzuiltjes van die verdieping een romaans teerlingkapiteel te geven. Op de eerste verdieping van de Haagtoren kwam het al vermelde tweelichtvenster voor den dag, een pronkstuk van vroeggotische vormgeving, ook al was de deelzuil verdwenen evenals het centrum van de boogvulling. Ook hier, waar het gotische karakter duidelijk sprak, plaatste men een middenzuil met teerlingkapiteel, en wij vermoeden dat het traceerwerk ook enigszins romaniserend is aangevuld.

De gedaante van de vensters op de tweede verdieping is tenslotte correct als gevolg van het feit dat aan de westzijde een nagenoeg volledig tweelichtvenster te voorschijn kwam met een goed-gotisch kelkkapiteel en met twee spitse bogen onder een halfcirkelvormige ontlastingsboog. De overige vensters aan oost- en westzijde zijn alle kopieën daarvan.

Oorspronkelijk zijn de bovenvensters van de zuidgevel geen volkomen zelfstandige elementen geweest zoals nu het geval is. Dit blijkt uit het volgende: ter hoogte van de dorpels en van de imposten onder de vensterbogen zijn in het gevelvlak overblijfselen te ontwaren van natuurstenen banden. Wie enigszins vertrouwd is met de soorten natuursteen die eertijds hier te lande werden verwerkt zal onmiddellijk constateren dat hij hier met Doornikse kalksteen te maken heeft en daarin een fingerwijzing zien. Zonder enige twijfel hebben zich over de hele gevelbreedte geprofileerde lijsten van Doornikse steen uitgestrekt die ter plaatse van de vensters fungeerden als dorpels en imposten gelijk dat in de tijd van de Scheldegotiek en ook al eerder gebruikelijk was. Dit doet de vraag rijzen of dergelijke lijsten alleen maar aan de zuidgevel voorkwamen. Op die vraag kunnen wij bij gebrek aan gegevens geen

Afh. 3 Venster van de tweede verdieping van het 'woonkwartier', naar negatief van 1903 in Gemeente-archief van 's-Gravenhage

antwoord geven. Wat wij wel kunnen zeggen is dat de combinatie van vensters en lijsten niet alleen gebruikelijk was in de Scheldestijl maar er bij uitstek kenmerkend voor is.

Tot de oudste voortbrengselen van de Scheldegotiek behoren de St. Bavokerk in Aardenburg¹⁴ en de Lieve-Vrouwe-kerken van Damme en Lissewege¹⁵. Eerstgenoemde is bijzonder merkwaardig aangezien in de oudste gedeelten nog geen gotische vormen voorkomen en nog geen baksteen is verwerkt en in een kort daarop volgende fase wel gotische elementen optreden en voor het vlakke muurwerk baksteen is gebruikt. Volgens een kenner als Dr. Luc Devliegheer valt de oudste bouwperiode ongeveer in de jaren tussen 1210 en 1220, en de volgende in het tweede kwart van de 13de eeuw. Wat de kerk in Damme aangaat, de toren, wat er over is van het schip en het oorspronkelijke kruisingsvak moeten uit het tweede kwart van de 13de eeuw dagtekenen, en in diezelfde tijd moeten de oudste delen van de monumentale kerk van Lissewege, te weten het koor en het dwarsschip, tot stand zijn gekomen. Naast deze drie willen wij een vierde kerk noemen, die althans voor een niet onbelangrijk deel, onmiskenbaar tot dezelfde groep behoort, te weten de kerk van de Hervormde gemeente in Loosduinen.

14 L. Devliegheer, in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, jaargang 1964, kol. 175.

15 L. Devliegheer, 'De Sint Bavokerk te Aardenburg', in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, jaargang 1956, kol. 196.

Tot dusver is die kerk in Loosduinen in geen enkel geschrift aangemerkt als een staal van Scheldegotiek behalve wat de toren aangaat. Dat is begrijpelijk, aangezien de kerk zelf, in 1794 aan de oostzijde ingekort, in 1909 weer vergroot door toevoeging van een nieuw dwarsschip, sinds lang uitwendig gehavend door het slopen van de steunberen en geheel bedekt met een grauwe cement-bepleistering, inwendig verminkt, maar vage kenmerken vertoonde van haar ontstaan in een of andere periode van de gotische architectuur. De toren, eigendom van de gemeente 's-Gravenhage, is in 1942 door de burgerlijke gemeente zorgvuldig gerestaureerd, een restauratie waarover bij ons weten nooit iets van betekenis is gepubliceerd.

In 1971-1974 volgde een restauratie van het kerkship nadat eerst het dwarsschip was gesloopt. Toen bleek tot veler verrassing bij het verwijderen van de cementbepleistering dat men te doen had met een voortbrengsel van de Scheldegotiek.

Het schip van de voormalige kloosterkerk, dat vijf vakken telt, is geen eenheid. Het oudste deel omvat de drie oostelijke vakken die door een loodrechte zij het ietwat brokkelig verlopende naad worden gescheiden van het westelijke deel. Deze bouwnaad loopt door in de fundering. Sporen van een tijdelijke afsluiting zijn aan de westzijde van het oudste deel niet gevonden. Naar wij vermoeden rekende men erop dat een obstakel waardoor westwaarts voortbouwen voorhands onmogelijk werd gemaakt binnenkort zou zijn opgeruimd.

Wij achten het niet onze taak hier een verslag te geven over de loop van de restauratie en roeren alleen dat aan wat voor ons doel van onmiddellijke betekenis is. De bovenzone van het oudste deel vertoont een opmerkelijke overeenkomst met die van het koor in Lissewege; gepaarde smalle vensters zonder kantprofielen, ontlastingsbogen over elk vensterpaar en bovendien in de muurdammen zeer smalle gangen die uitmonden aan de buitenzijden van de vensterbeglazing. Evenals in Lissewege was de kerk bestemd om overwelfd te worden: de inkassingen en muralen daarvoor zijn aanwezig. Dit alles duidt erop dat deze drie vakken dagtekenen uit het tweede kwart van de 13de eeuw.

Wij hebben er in het begin al melding van gemaakt dat de hof te Loosduinen een grafelijke bezitting was. In een oorkonde van 19 februari 1230 verklaart Wilbrand, bisschop van Utrecht, dat hij op verzoek van Floris IV, graaf van Holland, en zijn gemalin Machteld van Brabant de kapel te Loosduinen met de grond waarop deze is gelegen (*in fundo quo sita est*) terwille van het stichten van een klooster in zijn bijzondere bescherming neemt¹⁶. In een oorkonde van 5 mei 1234 maakt Floris IV bekend dat hij begonnen is met het bouwen van een cisterciensers klooster op zijn eigen domein in Loosduinen (*in fundo meo proprio in Losdunen*) en de nieuwe stichting begint met het terrein (*area*) waarop de kapel en het klooster zijn gelegen en met nog meer bezittingen¹⁷. Kort daarop, de 19de juli van dat jaar, werd Floris doodgestoken op een toernooi in Corbie niet ver van Amiens met nalating van een niet afgeloste schuld aan het klooster. Dit laatste weten wij door een oorkonde van 1 april 1235 waarbij de ruwaard (regent) Willem verklaart 10 jugera (2½) hectare grond aan het

16 K. Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, II. 's-Gravenhage 1940; no. 227.

17 L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, I. Amsterdam enz. 1866; no. 351.

klooster te schenken ter voldoening van deze schuld¹⁸.

Uit het vorenstaande blijkt dat tussen 1230 en 1234 het klooster en daarmee de kloosterkerk werd gebouwd of in ieder geval in aanbouw was. De stagnatie in het werk aan de kloosterkerk nadat de muren van drie oostelijke vakken van het schip waren voltooid zou kunnen worden verklaard door aan te nemen dat de oude hofkapel nog niet was afgebroken. Er zijn aanwijzingen dat de twee westelijke vakken van de kloosterkerk en de toren later, maar niet heel veel later tot stand zijn gekomen dan de drie oostelijke vakken van het schip.

Toen wij de oude kerk van Loosduinen ten tijde van de restauratie enige keren bezochten waren wij sterk getroffen door allerlei overeenkomsten tussen dit merkwaardige monument en het grafelijke woonkwartier op het Binnenhof. Het baksteenformaat is eender: 29/30 x 14,5 x 8,5/9 cm, evenals het metselwerk: Vlaams verband. De kleur van de baksteen zweemt vrij sterk naar geel, wat ook het geval is met de baksteen van het woonkwartier op het Binnenhof. Het meest oostelijke poortje in de zuidmuur van de kloosterkerk dat uit de verdwenen kloostergang naar binnen leidde toont een opmerkelijke overeenkomst met het decoratieve venster in de westmuur van de Haagstoren. Alle gesignaleerde bijzonderheden wijzen op dezelfde vroege, om niet te zeggen zéér vroege fase van de Scheldegotiek. Het woonkwartier op het Binnenhof en het

Afb. 4 De Hervormde kerk in Loosduinen vóór de voltooiing van de restauratie. Foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist

18 Als voren no. 353.

oudste deel van de kloosterkerk in Loosduinen moeten wel ongeveer tegelijkertijd tot stand zijn gekomen. En zou dat verwonderlijk zijn? Floris IV gaf zijn hof te Loosduinen op terwille van het klooster. Zijn naburige hof te 's-Gravensande had hij kennelijk bestemd tot 'Witwensitz' voor Machteld die daar tot haar dood heeft gewoond en in het klooster te Loosduinen werd begraven. Wij hebben dan ook de vaste overtuiging dat Floris IV de stichter is van de residentie in Den Haag, dat het woonkwartier aldaar en de drie oostelijke vakken van het kerkship in Loosduinen al tijdens zijn leven onder de kap waren, en dat hij was begonnen met het bouwen van de zaalvleugel dwars op het woonkwartier.

Deze overtuiging brengt ons weer in het gezelschap van Dr. C. de Wit wiens beschouwingen over het ontstaan van de grafelijke woonstede op het Binnenhof wij hebben afgewezen. De heer De Wit vond steun voor zijn stellingen in een artikel van Dr. P. J. van Breemen dat de titel draagt 'Over de mogelijke oorsprong van Die Haghe en Hageambacht'¹⁹, en meende dat voor de resultaten van zijn eigen onderzoek datgene wat de heer Van Breemen niet meer dan een mogelijkheid had genoemd vrijwel tot een zekerheid was verheven.

Het ging in het artikel van de heer Van Breemen om een transactie tussen Floris IV en Dirk van Wassenaer, vervat in een oorkonde van 16 november 1229, waarbij Dirk van Wassenaer verklaart aan de graaf te hebben verkocht alle rechtsmacht die hij had bezeten ten aanzien van het domein van wijlen vrouwe Meilendis met de dienstmannen en de horigen en alles wat tot dat domein behoorde. De tekst van de oorkonde vermeldt noch de naam van het goed noch de ligging ervan noch de omvang noch de koopsom. Over vrouwe Meilendis is volstrekt niets bekend. De heer Van Breemen achtte het niet ondenkbaar dat het domein van vrouwe Meilendis overeenkwam met wat in later tijd het Oostambacht van Den Haag werd genoemd waarvan het Binnenhof deel uitmaakte.

Dat de stichting van het klooster op de Hof te Loosduinen in februari 1230 al in kruiken en kannen was maakt het hoogst waarschijnlijk dat Floris IV ruimschoots voordien heeft omgezien naar een andere vestigingsplaats niet ver van Loosduinen en zich heeft verzekerd van het bezit van de hof die Meilendis had toebehoord. De vaagheid van de juistgenoemde oorkonde inzake de aanduiding van hetgeen Dirk van Wassenaer had verkocht zou er op kunnen wijzen dat de oorkonde een overdracht bevestigde die in feite al enige tijd tevoren tot stand was gekomen.

De Grote Zaal

Volgens de 14de-eeuwse rechtsgeleerde en tractaatschrijver Philips van Leiden (gest. 1380) zou het Palatium in Den Haag (waaronder hij misschien alleen de Grote Zaal verstond) zijn gebouwd in overleg met en door de goede zorgen van magister Gerard van Leiden, aanvankelijk pastoor van de Leidse parochiekerk, later kanunnik van St. Marie te Utrecht, een man die in allerlei zaken de rechterhand van graaf Floris V was en op den duur de hoge positie bekleedde van 's graven raad. Aangezien het woonkwartier

¹⁹ In: *Jaarboek Die Haghe* 1950 blz. 52.

tot dusver gold voor een schepping van Willem II placht men deze mededeling aldus te interpreteren dat Gerard van Leiden behalve dat alles een groot bouwmeester is geweest die het ontwerp leverde voor de 'Ridderzaal', zulks in opdracht van Floris V. En al waren er auteurs die twijfelden aan 's mans gaven als architect, dat de 'Ridderzaal' onder Floris V zou zijn gebouwd volgde uit de hierboven (p. 315) gewraakte mening dat Willem II als rooms-koning het oudste deel van het grafelijke paleis zou hebben gesticht.

Wie met aandacht de Grote Zaal van de drie vrijstaande kanten in ogenschouw neemt en enigszins thuis is in de ontwikkeling van de gotische vormen zal tegenstrijdige indrukken krijgen. Boven aan de westelijke gevel vindt hij vormen die wijzen op een ontstaan in de 13de eeuw, maar de flanken maken de indruk 14de-eeuws te zijn. Al zijn er geen documenten aangaande het bouwen van de Grote Zaal voorhanden, er zijn wel rekeningen beschikbaar die inlichtingen geven over de vele en soms zeer kostbare herstellingen en veranderingen die in de 14de eeuw en later zijn uitgevoerd. Een vrij groot aantal van die rekeningposten heeft C. H. Peters in 1905 gepubliceerd (zie noot 11). Wij laten er hier enige van volgen met aanduiding van de bladzijden van Peters' artikel.

A° 1383/1384 (blz. 416) *Item besteet meester Claes den matselaer mit sinen ghesellen de muere van de noirdzijde van der zael neder te breecken die bedorven was en weder op te matsen . . . 200 pond.*

A° 1383/1384 (blz. 416) *Item bij meester Claes den metselaer betaelt Claes Janssoen te Leyden van xl dusent stiens te besighen an die zael . . . 28 pond 8 stuivers*

A° 1388/89 (blz. 418) . . . *die zael ghepleysterd ende wit ghemaect . . .*

A° 1397 (blz. 420) *Item Engebrecht de maetselaer van Hairle (Haarlem) xi oude veynsteren in der zale uyt te breken ende dieselve weder van nuwe drakenvelts stene (trachiet van de Drachenfels) weder te maken . . .*

Wat de twee eerstaangehaalde posten betreft, naar de schatting van Peters en van ons waren de aangekochte 40.000 bakstenen wel ongeveer voldoende om de hele noordmuur die men had afgebroken te herbouwen. Door welke oorzaak de muur in zo sterke mate 'bedorven' was dat hij min of meer volledig moest worden vervangen weten wij niet maar wij denken vooral aan jarenlange inwatering, al kan verzakking ook een oorzaak zijn geweest. De voortdurende en waarschijnlijk vrij kostbare vervanging van allerlei gedeelten van de bekapping wijst ook op inwatering als gevolg van onvoldoende onderhoud.

De bestaande vensters in de lange zijmuren van de zaal en het tweetal in het front aan weerszijden van het portaal zijn alle bij de restauratie nieuw gemaakt naar voorbeeld van de restanten van middeleeuwse vensters die men aantrof. Naar alle waarschijnlijkheid waren dat overblijfselen van de vensters die in 1397 zijn gemaakt en die in de 15de eeuw voor het grootste deel zijn dichtgemetseld naarmate tegen de flanken allerlei aanbouwsels werden opgetrokken. Om de onvoldoende toevoer van daglicht te compenseren zijn in 1469 op de zijmuren topgevels opgericht met vensters en steekappen. Hoe de borstweringen van de goten

voordien waren gevormd is niet meer na te gaan. De bestaande borstweringen met hun spietorentjes en kantelen zijn puur fantasie uit de tijd van de restauratie evenals de gekanteelde borstweringen van het woonkwartier.

De houten kap van de Grote Zaal is in 1861 vervangen door een constructie van gietijzer met twee rijen dunne pijlers, maar gelukkig heeft men de houten kap vóór de sloping opgemeten. Bij de restauratie werd opnieuw een houten bekapping aangebracht welke men kan beschouwen als een getrouwe kopie van de voorgaande die ook al voor en na omvangrijke vernieuwingen had ondergaan. Het is een kap van een hoogst opmerkelijke samenstelling en van indrukwekkende afmetingen. Het constructiesysteem vertoont een treffende overeenstemming met dat van enkele andere die wel authentiek zijn. Als zodanig kunnen wij noemen de kap over het middenruim van de drie evenwijdige oudste zalen in het St. Janshospitaal te Brugge²⁰ en die over het schip van de oude kerk in Brouwershaven²¹. Van deze twee is de eerstgenoemde waarschijnlijk wat ouder, de andere wat jonger dan de oorspronkelijke Haagse kap.

Enige aanwijzing voor een datering geeft het formaat van de oorspronkelijke baksteen: 29 x 14,5 x 7,5. Vergeleken met het baksteenformaat van het woonkwartier en van het oudste metselwerk onder de vloer van de Grote Zaal, alles 29/30 x 14,5 x 8,5/9, is de baksteen van de Grote Zaal wel kleiner maar niet veel kleiner dan die van de eerste bouwperiode.

Gezien de ingrijpende herstellingen en vernieuwingen die de Grote Zaal in en sinds de 14de eeuw heeft ondergaan is het duidelijk dat alleen maar het front op het westen: de hoge gevel en de beide ronde torens aan weerszijden daarvan, in aanmerking komen voor een stijlkritische beschouwing ter bepaling van de stichtingstijd. Twee keren is dit front gerestaureerd. De eerste restauratie vond plaats in 1879-1880. Aangezien het werk van die jaren aanleiding gaf tot kritiek werd het front opnieuw onderhanden genomen ten tijde van de algehele restauratie in 1898-1905. Een fout die de eerste keer werd gemaakt is toen niet gecorrigeerd, ongetwijfeld omdat men niet inzag dat er onjuist was gehandeld. Het gaat om het volgende:

Op foto's van het front die vóór 1879 zijn gemaakt, op oude schilderijen en prenten is duidelijk te zien dat de terugliggende velden van de series nissen die voorkomen in het bovengedeelte van de fronttorens een witte bepleistering bezaten. Bij de eerste restauratie is die bepleistering zonder twijfel verwijderd omdat men destijds overtuigd was dat de middeleeuwen er niet over zouden hebben gedacht baksteenmetselwerk uitwendig met een laag mortel te bedekken, en omstreeks 1900 was men nog niet veel wijzer geworden. Sindsdien is langzamerhand het besef doorgedrongen dat het aanbrengen van een helderwitte pleisterlaag op allerlei verdiepte vlakken een kenmerkende eigenaardigheid is geweest voor de 13de-eeuwse baksteenarchitectuur in het bijzonder, al moeten wij daaraan toevoegen dat uit het gebied van de Scheldegotiek ons geen voorbeelden bekend zijn terwijl er vele te noemen zijn in onze noordelijke provincies. Wij zijn ervan overtuigd dat

20 H. Janse, 'De abdijshuur van Ter Does', in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, jaargang 1964, kol. 189, afb. 3.

21 H. de Lussanet de la Sablonière, in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, jaargang 1962, kol. 115.

Afb. 5. Het front van de Grote Zaal. Foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist

niet alleen de nissen van de torens blanke velden vertoonden. De nissen in de gevel en de blinde rozetten daartussen moeten eertijds op dezelfde wijze zijn behandeld, als onderdelen van een volledige kleurige uitmonstering van heel het front. Volgens één rekening-post uit 1383/1384 en twee uit de jaren 1413/1414 die wij meer dan veertig jaar geleden hebben aangehaald waren zowel de torens als de gevel daartussen rood geverfd, hetgeen alleen maar kan slaan op het vlakke werk²². Wij zouden ervoor willen pleiten te gelegener tijd de verdwenen rode kleur en de witte pleisterlagen opnieuw aan te brengen. Eerst dan kan de reliefwerking naar de oorspronkelijke bedoeling tot gelding komen.

Wat de torens aangaat, zij zijn ongelijk geplaatst op de hoeken van de zaal en hun diameters zijn ongelijk. Wat daarvan de oorzaak is ontgaat ons. De nissen van het vrijopgaande bovenstuk zijn anders gevormd, anders gedetailleerd en anders over de omtrek verdeeld dan die eronder. Dit wekt het vermoeden dat het vrijopgaande bovenstuk van elk aanvankelijk heeft ontbroken en een aantal jaren nadat de zaal overigens was voltooid werd toegevoegd. Van de gevel is het gedeelte beneden de eerste lijst voor ons van geen belang. Boven die lijst vertonen zowel de gevel als de flankerende torens een rijke zuiver architectonische ornamentatie volgens een weloverwogen patroon. Een storend element daarin

22 E. H. ter Kuile, in: *Oudheidkundig Jaarboek* (= *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*), jaargang 1934, blz. 55-57.

vormt het grote roosvenster. Niet dat een roosvenster in het hart van de gevel misplaatst zou zijn. Integendeel, de compositie van het geheel eist daar een roosvenster. Maar het is te groot uitgevallen. De omtrek nadert pijnlijk dicht de lijst eronder en de flanken van de nissen aan weerszijden. Bij zorgvuldige beschouwing zijn allerlei onregelmatigheden op te merken. De omtrek is niet zuiver cirkelvormig, ver van dien, en aan de bovenzijde doorgezakt met gevolg dat een zeeg is ontstaan in het metselwerk tussen de toppen van de nissen aan weerszijden. Zonder twijfel vervangt dit roosvenster een voorganger van wat meer bescheiden afmetingen.

Een belangrijk middel tot datering vormen de profielen. Wat de profielen van vensterkanten en niskanten aangaat merken wij op dat alle kanten van vensters en nissen in de gevel en de torens worden gekenmerkt door een enkele of dubbele afschuining, zulks met één uitzondering: het grote roosvenster. Daár alleen komt een 'beuling', anders gezegd een ronde-staaf-profiel voor dat wijst op een latere tijd van ontstaan. Welnu, de strakke traceringen van de nissen en kleine rozetvensters, de simpele profielen van venster- en niskanten wijzen alle erop dat de Grote Zaal dagtekent uit de jaren omtrent het midden van de 13de eeuw, dat wil zeggen uit de tijd van Willem II.

Toen Willem II in 1234 zijn vader verloor was hij omtrent 6 jaar oud, toen hij in 1247 tot roomskoning werd gekozen was hij een jongeling van 19 jaar, toen hij op 18 januari 1256 bij Hoogwoud om het leven kwam had hij naar alle waarschijnlijkheid de leeftijd van 28 jaar nog niet bereikt. Er zijn dus zeker wel wat jaren verlopen eer hij hetgeen overeind stond van de zaalvleugel van Floris IV tot vloerhoogte liet slopen om ter plaatse de bestaande Grote Zaal te laten bouwen. Dat de Grote Zaal bij zijn dood nog niet geheel was voltooid, althans niet wat het bovendeel van de torens aangaat, behoeft geen verwondering te wekken. Het koningschap betekende voor Willem II een langdurige en soms hachelijke strijd tegen keizer Frederik II en diens zoon Koenraad IV, veel afwezigheid en veel financiële moeilijkheden. De zoon die hij naliet, Floris V, was nog maar anderhalf jaar oud toen hij opvolgde, en het is begrijpelijk dat de onvoltooide fronttorens op volle hoogte te brengen niet de meest dringende taak was van zijn voorgaanders.

De brug van Schoorldam onder vijandelijk vuur

J. Fox

II Een andere bron over hetzelfde feit

Over het sneuvelen van de adjudant-majoor Teunis Kragt Visscher, dat eerder in dit tijdschrift aan de orde werd gesteld¹, staat ons – zo is gebleken – nog een andere bron ter beschikking: een officieel rapport van de luitenant-kolonel Anthing, dat een maand na het gebeuren werd geschreven, d.w.z. dat het verre de voorkeur verdient boven de verklaring van enkele ingezetenen van Alkmaar, die ruim achttien jaren na dato werd afgelegd. Sterker nog: deze bron is al lang doorgedrongen in de historische literatuur, maar de betrokken werken zijn door A. Alberts voor zijn boek *De Huzaren van Castricum. Een geschiedenis van de Nederlandse Republiek van 1780 tot 1800* (Amsterdam 1973) niet geraadpleegd met het gevolg, dat ook schrijver dezes er in eerste instantie aan voorbijging.

Niet alleen is genoemd rapport belangwekkend vanwege zijn inhoud – daarom is het hier in extenso opgenomen, maar ook uit methodisch oogpunt is de zaak interessant genoeg om er iets langer bij stil te staan. Moet de historicus niet altijd teruggaan tot de beste bron?

Generaal Krayenhoff heeft klaarblijkelijk van het bewuste rapport geen kennis gedragen, toen hij zijn *Geschiedkundige beschouwing van den Oorlog op het grondgebied der Bataafsche Republiek in 1799* (Nijmegen 1832) schreef. De eerste, die er gebruik van maakte, was Professor Dr. J. Bosscha in *Neerlands heldendaden te land van de vroegste tijden af tot in onze dagen*. Derde deel – Eerste gedeelte (Leeuwarden MDCCCLV), blz. 205-207. Teunis Kragt Visscher krijgt hier alle eer, die hem toekomt. De hoogleraar vermeldt in een voetnoot: *Deze, tot hertoe niet bekend gemaakte bijzonderheden, zijn ontleend uit een eigenhandig Rapport van Anthing, op expresse order van den Generaal Bonhomme opgesteld, en door dezen laatste aan den Agent van Oorlog opgezonden, dd. Oud-Carspel 23 Sept., ten einde de Weduwe van den heldhaftigen Adjudant-Majoor Visscher en den dapperen Sergeant Westerheide in gunstig aandenken bij het Bewind aan te bevelen*. Later heeft de toenmalige eerste luitenant der infanterie J. L. Uijterschout het sneuvelen van de adjudant Visscher (zonder voorletters) ingelast in zijn *Beknopt Overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche Krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (1935) op blz. 210-211. Dit boek is waarlijk niet zo beknopt als men geneigd zou zijn uit de titel af te leiden. Ir. R. G. den Uijl te Zoetermeer had de goedheid de redactie van *Holland* hierop attent te maken. Toen rees uiteraard de vraag: waar heeft de auteur Uijterschout zijn mededeling vandaan? – m.a.w. de weg terug moest worden gevonden. Uit de literatuurlijst op blz. 487-488 leek het werk van Bosscha in aanmerking te komen en daar deze – we zagen het – naar het oorspronkelijke rapport verwijst, leek de bron van het verhaal binnen bereik. Toch waren er nog hindernissen te overwinnen. De ambtenaren van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, die het rapport in de archieven van het Ministerie van Oorlog zochten, lieten aanvankelijk 'onvindbaar' horen, maar wie kon er nu ook op verdacht zijn, dat Generaal Bonhomme zich in de datum van zijn begeleidend schrijven zou hebben vergist – niet 23 september, maar 23 oktober had er moeten staan – en dat in de beschikbare index op het trefwoord 'Landing' moest worden gekeken?

Thans komt de hoofdofficier Anthing aan het woord:

Rapport

Den ondergeschreeven Lieutenant Colonel, Commandant van het 2de Bataillon van de 6de ½ Brigade op den 19de Septbr. 11. order ontvangen hebbende (omtrent

¹ *Holland*, 10de jaargang – 1978, blz. 32-34.

s'middags om een uer) om den vijand uit het dorp Schoorldam te verdrijven, attaqueerde denzelven met het Bajonet (geen Canon bij zig hebbende), en had het geluk de Vijand uit het dorp te doen retireeren langs de weg over de brug agter de door onze Troupes verlaatene Retranchementen, en agter den dijk; den ondergeteekende tragte hem ook daaruit te drijven, dog wierd herhaalde rijzen door een verschriklijk vuur het welk heele rotten wegnam afgeslagen, zodanig dat het scheen voor de overmagt te moeten wijken, en het dorp wederom aan den vijand overtelaaten.

Het gelukte den Lieutenant Colonel egter nog eens tot aan de brug te avanceeren, dog bekwaam door het vijandlijke vuur, zoo van agter, als uit de huizen aan de linkerkant, en van agter den dijk, zoo veel doode en geblesseerde dat hij wederom moeste terug deinsen.

Hierop naam den ondergeschreeven het Vaandel in de hand en stelde zig aan 't hoofd van 't 1e Peloton en moedigde zijn volk aan hem nog eens te volgen; alles marscheerde nu onder het slaan der trom weeder teegen den vijand, dog het vaandel dat reets te vooren in stuck geschoten was te kort geworden zijnde, zoo verzogt den Adjudant Major *Visscher* die te paard zat, hetzelfde te mogen op zijn paard om hoog houden, zoo dat hetzelfde van het gansche Battaillon konde gezien worden, het welk hem den ondergeteekende accordeerte, op belofte van gemelde Adjudant Major om niet sterker te zullen rijden, dan de manschappen konden marscheeren; over de brug gekoomen zijnde wierd door den versterkten vijand een verschriklijk vuur gemaakt, waarbij den braven Adjudant Major *Visscher* met het Vaandel in de hand op zijn paard sneuvelde; het vaandel wierd door het paard na den vijand toegesleept, maar door den braven Sergeant *Westerheide* van mijn onderhebbend Battaillon teruggehaald onder een haagelbuy van Kogels.

Naar eenige Minuten ondermaam ik nog eens te attaqueeren maar vergeevs; den Cadet van *Wartum* die tans het Vaandel weer in handen hadde sneuvelde hier beneevens den Capitein *Cammartin* en eenige Onderofficieren; op dit moment was meerder dan de helft van mijn Battaillon buiten staat van vegten gesteld, zoo door het verlies van dooden als gekwetste als door het agteruitbrengen van laatstgenoemde, waarop ik door den Adjutant Generaal *Vichery* order ontving om mij agter de huizen aan deeze zijde van de brug terug te trekken, tot dat het Canon arriveerde², den vijand genoodzaakt wierd te wijken en door de rest van mijn Battaillon ook meede wierde vervolgt.

Den ondergeteekende doet dit Rapport aan den Generaal Major *Bonhomme* op deszelfs expresse order.

Dirkxhoorn den 21e October 1799. A° 5³.

(w.g.) Anthing⁴

Lt Col.

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archieven van het Ministerie van Oorlog 1798-1813 inv. no. 125 onder 23 oktober 1799 no. 330.

2 Volgens J. Bosscha t.a.p. was de komst van het kanon te danken aan de luitenant-kolonel G. A. Martuschewitz, commandant van de Bataafse artillerie.

3 Dirkshorn is een dorp onder de gemeente Harenkarspel. Met Anno 5 wordt het vijfde jaar van de Bataafse vrijheid bedoeld met de Bataafse Omwenteling als uitgangspunt.

4 De schrijver van het rapport Carl Heinrich Wilhelm Anthing (1776-1823) zou het brengen tot luitenant-generaal, commandant van het leger in Ned.-Indië. Vgl. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. V, Leiden 1921, kol. 20-24.

Een vermeend handvest van Broek in Waterland

A. P. Bruigom

Het in 1859 door het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gepubliceerde register op de vier vervolgdeelen van het Charterboek van Van Mieris¹ vermeldt in het vierde deel een handvest van Maximiliaan uit 1478, dat betrekking heeft op de plaats Broek. De inhoud wordt als volgt omschreven 2 April 1478. *De Hertog bevestigt die van Broek in West-Friesland [nu Broek in Waterland], hunne privilegien, regten en vrijheden.* Uit het voorbericht op het register blijkt dat de samensteller de omschrijvingen aan Van Mieris zelve ontleend heeft, voor zover hij die slechts eenigermate verstaanbaar vond; doch bij gemis daarvan, die uit eigen onderzoek der stukken heeft zamengesteld. Tevens wordt vermeld dat alle bijvoegingen tussen rechtstandige haakjes zijn geplaatst².

Uit de inhoud van het handvest blijkt dat Maximiliaan op genoemde datum aan *onse goede Stede van Broeck in West-vrieslandt* alle eerder verleende handvesten, privilegien, rechten en vrijheden bevestigt. Verder wordt in het document gesproken van de *gemeene poorteren ende inwoonders van dien*³. Daargelaten dat gewesten als Waterland en West-Friesland elkaar lijken uit te sluiten, aan het in Waterland gelegen dorp Broek werden nimmer stadsrechten verleend, Broek maakte als dorp deel uit van het baljuwschap Waterland.

Grootebroek in West-Friesland, dat in 1364 stadsrechten verkreeg, werd echter oorspronkelijk ook aangeduid met de naam *Broeck*. Hoewel de naam Grootebroek sinds 1422 werd gebruikt, vindt men ook nog in latere handvesten de *Stede* dikwijls aangeduid met *Broeck*⁴. Geconcludeerd moet dan ook worden dat het betreffende handvest betrekking heeft op Grootebroek, en de toevoeging [Broek in Waterland] dus onjuist is. Overigens blijkt het betrokken handvest al lang zijn rechtmatige plaats onder de handvesten van Grootebroek te hebben ingenomen⁵.

Daarentegen werden op 4 april 1478 door Maximiliaan aan de steden Amsterdam, Muiden, Weesp, en de landen van Amstelland, Waterland en de Zeevang alle vroeger verleende handvesten, privilegien, rechten en vrijheden bevestigd⁶. Met betrekking tot de Waterlandse dorpen betroffen deze: het recht en vonnis doen, het bedijken van land, het doen van een bede, de vrijheid van vogelen, visserij, sluizen en wind, het houden van een vierschaar, het kiezen van schepenen, het vissen van haring. In het verleden hebben tenminste twee respectabele auteurs zich door de vermelding in het register uit 1859 helaas op een dwaalspoor laten brengen. Pastoor A. Driessen stelt in zijn artikel 'Broek vóór de Hervorming': *Het dorp was klein en nietig*⁷, tenminste als het waar is, dat er maar 64 haardsteden stonden. En in de voetnoot: *En toch bevestigde Hertog Maximiliaan in 1478 zijne privilegien, rechten en vrijheden, Vervolg v. Mieris, blz. 172; eerst een paar dagen later, die van het overige Waterland en van den Zeevang. t.a.p.* In zijn boek over de monumenten van Waterland en omgeving⁸ noemt J. J. F. W. van Agt dit artikel van Driessen, en

1 Chronologisch register op het vervolg van het Groot-Charterboek van Van Mieris, aanwezig op het Rijks-Archief te 's Hage. Utrecht 1859, blz. 172.

2 Ibid., blz. VIII.

3 Een afschrift maakt deel uit van het handgeschreven vervolg op het Groot-Charterboek. ARA, Derde Afdeling, Handschriftenverzameling, inv. nr 2d.

4 M. S. Pols, *Westfriesche stadrechten*, dl II. 's-Gravenhage 1885, blz. 233.

5 *Handvesten en privilegien der Stadt Medenblik; Mitsgaders die van Groote-broeck, enz.* Enkhuizen 1667, deel Groote-broeck, blz. 28.

6 *Handvesten, Privilegien, Handelingen, Costuymen, ende Willekeuren der Stadt Aemstelredam, enz.* 1624, blz. 45-46.

7 In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, dl XXXII. Leiden 1909, blz. 194.

8 J. J. F. W. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, dl VIII: *De provincie Noordholland, eerste stuk: Waterland en omgeving*. 's-Gravenhage 1953, blz. 14.

Uit: Claes Bruin, *Noordhollandsche*
Arkadia. Amsterdam 1732. Ets door
Abraham Zeeman,

vermeldt bij Broek in Waterland: (...) is de gehele Middeleeuwen door een nietig dorp gebleven; desondanks was het in 1478 het eerste dorp van Waterland, dat door Maximiliaan in zijn privilegiën, rechten en vrijheden bevestigd werd.

Om te voorkomen dat gemelde onjuiste toeschrijving een langer leven beschoren blijft, wordt het bovenstaande hier gepubliceerd.

Verenigingsnieuws

Verslag over het jaar 1977

Op 5 juli van dit jaar was het dertig jaar geleden dat te Dordrecht de Historische Vereniging voor Zuid-Holland werd opgericht, terwijl tien jaar geleden op 11 december 1967, de Stichting Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland in het leven werd geroepen. Aangezien de huidige uit fusie van deze beide organisaties ontstane vereniging nog pas vier jaar functioneert achtte het bestuur de tijd voor een speciale herdenking nog niet rijp. Wel werd de algemene ledenvergadering in het najaar op 26 november gehouden te Dordrecht, de plaats van oprichting; de andere statutair verplichte ledenvergadering vond plaats op 23 april te Hoorn.

De samenstelling van het bestuur bleef het grootste gedeelte van het jaar ongewijzigd. In de voorjaarsvergadering werden de heren drs. H. Bordewijk en drs. F. J. M. Otten herbenoemd. In de najaarsvergadering moesten we afscheid nemen van dr. W. R. Wybrands Marcussen, wiens zetel in het bestuur namens de excursiecommissie niet meteen kon worden vervuld.

De propaganda voor de vereniging vormde een belangrijk facet van de werkzaamheden van het bestuur. Nadat een folder was ontworpen en gedrukt is deze verspreid onder de leden van de Vereniging Oud Alkmaar, het Historisch Genootschap Oud West Friesland, de Vereniging Haarlem en Delfia Batavorum. Alle archieven in Holland en de daarvoor in aanmerking komende instellingen als het Centraal Bureau voor Genealogie hebben een aantal exemplaren op hun leestafels neergelegd. Het valt niet precies na te gaan hoeveel nieuwe leden dit heeft opgeleverd. Immers in dit verband mag niet onvermeld blijven het besluit dat Tussen Vecht en Eem heeft gemeend te moeten nemen. Reeds jaren bestond tussen beide verenigingen een speciale overeenkomst waarbij T.V.E. als vereniging voor al haar leden een gecombineerd lidmaatschap met ons was aangegaan. In het late najaar heeft men zonder voorafgaand overleg met ons – men had zelfs niet gereageerd op ons verzoek aanwezig te zijn op een bijeenkomst speciaal gewijd aan het gecombineerde lidmaatschap en gehouden in augustus van dat jaar te Delft – besloten de bestaande combinatie te beëindigen. In allerijl hebben de heer C. J. Post

en de secretaris geregeld dat onze folder onder de leden van T.V.E. werd verspreid, begeleid met een speciaal schrijven, teneinde hen te motiveren individueel lid te worden van Holland. Dit alles heeft geresulteerd in het afvoeren van 144 T.V.E. leden waarvan er inmiddels weer 31 zijn teruggekeerd. De administratieve rompslomp die hierdoor voor mevr. Timmers, de penningmeester en de drukker is ontstaan valt met geen pen te beschrijven.

Het aantal leden van de vereniging bedroeg op 1 januari 1978, 1669, tegen 1710 een jaar eerder. Was de propaganda-actie niet gevoerd dan zou het ledenverlies ons ernstige financiële zorgen zijn gaan brengen.

In het afgelopen jaar is een bevredigende oplossing gevonden voor het systeem van het gecombineerde lidmaatschap, een erfenis uit ons Vigilante verleden. Sommige verenigingen bleken op propagandistische gronden prijs te stellen op handhaving van de combinatiemogelijkheid. Om ongelijkheid te voorkomen is thans gekozen van een systeem waarbij elke historische vereniging in Holland kan deelnemen mits men 50 leden inbrengt en voor Holland reclame wil maken. De betaling is vereenvoudigd en zal geschieden middels een acceptgirokaart waarop men de combinatievereniging waarvan men lid is kan aankruisen en waarmee men de gereduceerde contributie kan betalen.

Over de verwerking van het ledenbestand voor de adressering die in opdracht van de drukkerij door een adresseringsbureau wordt verricht is het bestuur nog niet erg tevreden. Gestudeerd wordt op alternatieve mogelijkheden.

Aangezien het gezicht van onze vereniging ook in 1977 weer grotendeels werd bepaald door hetgeen de commissies verrichtten wordt ook dit jaarverslag weer sterk gedomineerd door het memoreren van hun activiteiten.

Excursiecommissie

Node moest de commissie eind 1977 haar voorzitter dr. W. R. Wybrands Marcussen laten gaan. Zij mist in hem een geweldige kracht. Over de vervulling van het voorzitterschap en/of aanvulling van de commissie konden nog geen besluiten worden genomen.

Op 23 april organiseerde de commissie na afloop van de ledenvergadering te Hoorn een excursie die bestond uit een stadswandeling waarbij het stadhuis, het Westfries Museum, de Noorderkerk en het Pietershof werden bezichtigd. Een uitgebreid verslag treft u aan in Holland jg. 9 nr. 4.

De zomerexcursie, in augustus gehouden, leidde naar Goeree-Overflakkee. Men wilde in deze tocht de leden laten kennismaken met een typisch Hollands landschap; enerzijds het polderland met zijn dijken en korenmolens, anderzijds duinen met daarachter de zogenaamde schurvelingen, kunstmatig aangelegde fraai begroeide wallen ontstaan door het afgraven van onvruchtbaar boven op een kleilaag gelegen duinzand. De in dit land liggende dorpen vertonen vrijwel alle éénzelfde plattegrond. De kerk ligt in het midden op een verhoging omringd door een gracht en een ring van huizen, de z.g. kerkring. Tegenover de ingang van de kerk ligt de belangrijkste straat, de Voorstraat. Velen vonden vroeger een middel van bestaan in de meekrapcultuur, later vervangen door de teelt van cichorei. Van beide cultures vindt men vooral op het eiland Goedereede in de bouwwijze van de boerderijen en drogerijen nog resten. Ca 200 personen hebben van deze excursie genoten.

Contactcommissie

In de plaats van de heer H. M. van den Heuvel benoemde de ledenvergadering de heer J. Anderson, oprichter en beheerder van het streekmuseum te Vlaardingen. Het past ons hier nogmaals dank te betuigen aan de heer Van den Heuvel, die eerst gedurende vele jaren de Hollandse geschiedbeoefening heeft bevorderd met zijn werk in het Contactcentrum en vervolgens ook actief is geweest in de contactcommissie.

De jaarlijks contactdag werd op 26 november gehouden in 'Het Hof' te Dordrecht. Thema was het beschermde stads- en dorpsgezicht, in het raam waarvan aandacht werd besteed aan wat historische verenigingen kunnen bijdragen aan het plaatselijk beleid met betrekking tot het stadsherstel en de restauratie van monumenten. Inleidingen werden gehouden over de algemene situatie in Nederland en speciaal in Holland, de ervaringen van een stedenbouwkundige met

plannen voor zestien historische binnensteden en met de Dordtse situatie. De dag werd besloten met het bijwonen van de onthulling van een gedenkplaat ter ere van de schilder Albert Cuyp in de Augustijnenkerk en de bezichtiging van een tentoonstelling gewijd aan de schildersfamilie Cuyp in het Dordrecht Museum. Het aantal deelnemers bedroeg ca. 100.

Begin 1977 werd in het Amsterdams gemeente-archief een cursus oud-schrift gehouden waaraan 21 personen deelnamen. Eveneens in 1977 liep een cursus waarbij de 14 deelnemers kennis maakten met enkele belangrijke niet archivalische geschiedbronnen. Schilderijen, voorwerpen van kunstnijverheid, munten, penningen, tekeningen, prenten en kaarten werden ter plekke bestudeerd en in hun historische context geplaatst. De tevredenheid over deze cursus was groot hetgeen een herhaling rechtvaardigt.

De heer P. Ratsma van de gemeentelijke archiefdienst van Rotterdam had voor de zojuist genoemde cursus een syllabus samengesteld over kaarten als bron bij lokaal en regionaal historisch onderzoek. De commissie acht dit dermate waardevol dat zij de samensteller heeft verzocht het geheel nader uit te werken en te illustreren ten behoeve van de serie apparaat. In samenwerking met de Rijksarchiefschool zal de handleiding in 1979 worden gedrukt.

De leden van de vereniging werden per enquête verzocht op te geven op welk gebied ze praktisch historisch werk verrichten. De ruim 75 reacties zijn u inmiddels toegezonden.

De redactiecommissie

In 1977 werd de redactie uitgebreid tot elf leden. Dit was noodzakelijk omdat het werk steeds omvangrijker werd en een te zware belasting op de schouders van de redacteurs legde. Mevrouw drs. Th. M. Koomwinder, die in de voorjaarsvergadering werd benoemd, is binnen de redactie belast met de verzorging van de publicatie van het tijdschrift. Tijdens de najaarsvergadering ging de vereniging akkoord met de benoeming van de heer B. C. Sliggers tot gewoon redacteur.

Toen de nieuwe redacteur voor de Hollandse Studiën, mevrouw drs. E. Lieveense-Pelser, haar medewerking na slechts enkele maanden stop-

zette, vond de redactie opnieuw drs. G. van Herwijnen bereid de aldus ontstane vacature waar te nemen en de publikatie van deel 10 te verzorgen. Te beginnen met het volgende deel van de Hollandse Studiën, Callantsog van de heer Schoorl, wordt het redacteurschap overgenomen door de heer Scholten, die eveneens in de najaarsvergadering werd benoemd.

De redactie kwam in 1977 acht maal bijeen. De vergaderingen waren voor het grootste deel gewijd aan de inhoud van het tijdschrift en de studiën. De totale omvang van het tijdschrift bedroeg 284 bladzijden. Er verschenen 14 artikelen, waarvan 4 Noordhollandse, 8 Zuidhollandse en 2 algemene. Opgenomen werden de bibliografie van Noord- en Zuid-Holland en de Archeologische kroniek van beide provincies. In elke aflevering stonden Actualiteiten en de rubriek Boekennieuws, waarin 20 titels werden gerecenseerd. Voor verenigingsnieuws werd driemaal plaats ingeruimd. Tot teleurstelling van de redactie kon de rubriek Vraag en Antwoord bij gebrek aan vragen van de lezers slechts één maal verschijnen. Naar het zich laat aanzien blijft deze rubriek, bedoeld om de amateurhistorici onder de leden bij moeilijkheden tijdens hun onderzoek informatie te verschaffen, niet levensvatbaar.

De redactie en vooral de typografisch redacteur mevr. Koorwinder, in 1977 nog geassisteerd door haar voorganger de heer Kruisheer, hebben er hard aan gewerkt om met de nieuwe drukker tot een soepele samenwerking te komen. De inwerkproblemen hebben er in 1977 helaas steeds toe geleid dat de afleveringen niet tijdig verschenen. Het ziet er echter naar uit dat dit euvel in 1978 zich niet meer voor zal doen omdat er duidelijke afspraken werden gemaakt over inlever-, correctie- en verschijningstermijnen.

Tijdens de laatste vergaderingen van 1977 hield de redactie zich bezig met de planning voor 1978. Reeds eerder was besloten van de derde aflevering een themanummer te maken gewijd aan het Hollandse landschap sinds de middeleeuwen. Dit naar aanleiding van een tentoonstelling die in het voorjaar start in het Amsterdams Historisch Museum en daarna door beide provincies reist. De organisatoren en met name de heer Carasso hebben de redactie de mogelijkheid geboden om met inschakeling van deskundigen van het bureau Total Design en zonder extra kosten voor de

vereniging m.i.v. de eerste aflevering in 1978 tot een nieuwe lay-out en een nieuw omslag voor Holland te komen. Hiermee zag de redactie en met haar de vereniging een reeds lang gekoesterde wens in vervulling gaan.

De redactie heeft hard gewerkt aan de uitgave van de studie van de heer Henderikx over de Bedelorden in Holland en Zeeland welke inmiddels begin 1978 is verschenen.

mr. T. N. Schelhaas, secretaris.
Goedgekeurd in de algemene
ledenvergadering te Alkmaar
22 april 1978.

Berkel en Rodenrijs

W. Sonneveld, *Fragmenten uit de historie van Berkel en Rodenrijs*. Deel I, 1977, 137 p., geïllustreerd; deel II, 1978, 130 p., geïllustreerd. Uitgave Gemeente Berkel en Rodenrijs, te bestellen aldaar, f 10,00 per deel (+ porto f 2,75 1 deel, f 5,00 2 delen), giro gemeente nr. 70868.

Op diverse vakgebieden nemen amateurs een belangrijke plaats in. Neem alleen maar het werk dat amateur-archeologen in AWN-verband hebben verricht. Zo hebben ook amateur-historici belangrijke bijdragen geleverd, vooral wat betreft de geschiedenis van hun eigen woonplaats of streek. De heer W. Sonneveld deed dat van Berkel en Rodenrijs en publiceerde zijn uitkomsten o.a. in *De Hoeksteen en Nederlandse Historiën*. Al deze verspreide opstellen zijn nu met nog niet eerder gepubliceerde studies door het gemeente-bestuur van Berkel en Rodenrijs gebundeld. In 1977 verscheen het eerste deel van *Fragmenten uit de historie van Berkel en Rodenrijs*, spoedig gevolgd door een herdruk. In 1978 verscheen deel II. In de inleiding van deel I stelt de heer Sonneveld zich zeer bescheiden op, ondanks de aanbeveling in het voorwoord van het gemeente-bestuur. Diverse malen wordt de lezer 'ter geruststelling' meegedeeld dat het maar amateuristisch werk is en dat de bundel grotendeels onopgeloste vragen bevat. Zo'n inleiding beneemt je de zin om verder te lezen. Als het dan zo amateuristisch is, zo fragmentarisch en zo vol vraagtekens, dan vraag je je af waarom deze twee delen moesten verschijnen, vooral als de auteur beweert dat bij herschrijving er vraagtekens zouden verdwijnen. Ondanks Sonneveld's waarschuwingen valt deel I best mee: 17 hoofdstukken met willekeurige onderwerpen uit de geschiedenis van Berkel en Rodenrijs, ondermeer over de tol, armenzorg, Johan van Oldenbarnevelt, een predikant die tegelijkertijd ambachtshoofd was, de Remonstrantse Gemeente, de heerlijkheid De Tempel, etc. Jammer genoeg zijn de hoofdstukken niet chronologisch gerangschikt of aan elkaar 'gebreid', zodat het inderdaad fragmenten blijven. Deel II daarentegen behandelt de geschiedenis wel chronologisch maar is ontoegankelijk daar ieder hoofdstuk (7 stuks) 'Grep' uit de geschiedenis' heet. Deze grepen zijn grotendeels in de notulen van de schout, ambachtwaarders en andere bestuurders gedaan, van ca. 1675-1920. In enkele gevallen komt hier een afgerond verhaal

naar voren omdat een bepaald feit of een zekere gebeurtenis over enkele jaren in de notulen gevolgd kon worden. Voor de rest zijn de aantekeningen misschien wel leuk of anekdotisch maar niet altijd van belang, vooral als ze niet in een groter verband worden geplaatst. Ook in dit deel ontbreekt jammer genoeg een persoons- en zakenregister waardoor beide boeken (vooral deel II) anders veel toegankelijker waren geworden. De reden om deze fragmenten zo te presenteren is mij niet duidelijk geworden. Beide delen bevatten wel stof genoeg voor een boeiende dorps- en zelfs streekgeschiedenis, waarin de vraagtekens niet hoeven te domineren.

Bert Sliggers

Spinoza's sterfhuis

Guido van Suchtelen, *Spinoza's sterfhuis aan de Paviljoensgracht. Levensbericht van een Haags monument 1646-1977*. Onder auspiciën van de Vereniging Het Spinozahuis, J. N. Voorhoeve - Den Haag (1977). 103 blz. Met afbeeldingen.

De plechtige herdenking van Spinoza's overlijden te 's-Gravenhage 21 februari 1677 vroeg hernieuwde aandacht voor zijn sterfhuis in de vorm van dit boekje, in de titel terecht genoemd een levensbericht van een Haags monument. Een bericht vol wisselvalligheden, maar met een bijzondere gelukkige afloop: het huis, sinds 1976 in eigendom toebehorend aan de Stichting Monumentenfonds Den Haag en Omstreken, is fraai gerestaureerd en dienstbaar aan de studie van het Spinozisme hier te lande. De lezer, geconfronteerd met de vele moeilijkheden, die voor de bereiking van dit resultaat moesten worden overwonnen, zal in gedachten gaarne hulde brengen aan allen, Nederlanders zo goed als buitenlanders, die zich hiervoor hebben ingespannen.

Beginnt het boekje met de bouw van het huis in 1646 en de schilder Jan van Goyen als eerste eigenaar, al spoedig krijgt Spinoza en al wat met hem samenhangt de overhand. Ingepast in de geschiedenis van het gebouw als monument is de geschiedenis van het erin gevestigde studiecentrum. Van 1927 tot 1940 werd hier Spinoza's leer door de zgnd. Haagse school in mystisch-religieuze zin geïnterpreteerd in tegenstelling tot de rationalistische opvatting van de Rijnsburgse

school. Hoogtepunten waren de internationale congressen van 1927 en 1932.

De historicus, die niet zo wijsgerig is ingesteld, zal vooral waarde hechten aan de bewijzen, aan het Haagse Gemeentearchief ontleend, die onomstotelijk vastleggen, dat Spinoza hier aan de Paviljoensgracht 72-74 zijn laatste levensjaren heeft doorgebracht, m.a.w. aan de onaantastbare authenticiteit van Spinoza's sterfhuis, en aan het hoofdstuk, dat aan de lotgevallen van het Spinozahuis onder de Duitse bezetting is gewijd, want boekstaving hiervan was bepaald nodig – de auteur zinspeelt er in zijn Verantwoording op – om met een onjuiste voorstelling van zaken af te rekenen.

Volledigheidshalve zij vermeld, dat Meijuffrouw Dra. C. Roelofs hetzelfde onderwerp 'Het Spinozahuis te 's-Gravenhage 1646-1977' in veel beknopter vorm heeft behandeld in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (69ste jrg., afl. 1) en dat *Het Vaderland* van vrijdag 14 juli 1978 op blz. 4 een verrassend bericht bracht over het huis, dat Spinoza – voor hij in 1670 naar Den Haag kwam – te Voorburg heeft bewoond. Over dit Voorburgse huis zal – mag men aannemen – het laatste woord nog niet gesproken zijn.

J. Fox

Rijnlands historie

- (1) G. 't Hart, *Rijnlands wapen*. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, [1977], 40 blz., ill.
 (2) Id., *De hensbeker van Rijnland*. [Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, 1977], 10 blz., ill.
 (3) Id., *Corrigé de Barbarossa*. *Graven van Holland, stadhouders en andere vorstelijke personen welke betrekkingen met Rijnland hebben onderhouden*. [Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, 1977], 32 blz., ill.

Deze drie kleine, goed verzorgde boekjes, het eerste zelfs met afbeeldingen in kleur, laten de lezer op aantrekkelijke wijze nippen aan de rijke historie van het zeer belangrijke hoogheemraadschap Rijnland.

Het eerste boekje behandelt het wapen van Rijnland: een tweekoppige zwarte adelaar met op zijn borst de rode Hollandse leeuw op een gouden schild (met excuses aan de heraldiek). Dit wapen is in verschillende fasen ontwikkeld uit

het wapen van Holland en het (vermeende) wapen van graaf en roomsconing Willem II, die lange tijd (ten onrechte) werd beschouwd als de stichter van het hoogheemraadschap. Het vroegste gebruik van deze wapens – de auteur geeft uiteraard wel de heraldisch correcte beschrijvingen – als heraldisch symbool voor Rijnland blijkt uit de beschrijving van een verloren gegaan gebrandschilderd raam, geschonken door het hoogheemraadschap aan de St. Pieterskerk te Leiden, en vermoedelijk vervaardigd tussen 1509 en 1515. Zeer waarschijnlijk stoelt dit gebruik op een oudere, maar onbewezen traditie. De verdere ontwikkeling van het wapen en het gebruik ervan belichten zijdelings de institutionele ontwikkeling van het hoogheemraadschap, welke relatie onlangs uitvoeriger door Mevrouw Van Leeuwen-Canneman voor Delfland (*Holland* 10 (1978) 193-219) bestudeerd is. Uitlegging van dit soort onderzoek over andere instellingen, niet alleen hoogheemraadschappen, zou interessante resultaten kunnen opleveren voor de mentaliteitsgeschiedenis. Een aparte beschouwing wordt gewijd aan het gebruik van de eerst éénkoppige, later tweekoppige adelaar, de geschiedenis en de betekenis van dit wapendier. Een belangrijk onderdeel van dit geschrift zijn de noten en vooral de bijschriften bij de afbeeldingen, waarin veel interessante informatie is ondergebracht. Het tweede boekje behandelt de geschiedenis van de hensbeker, in 1684-85 vervaardigd door Romeyn de Hooghe. De betaling van de kunstenaar gaf indertijd aanleiding tot diverse financiële manipulaties. In 1795 ontsnapte dit belangrijke kunstwerk alleen aan de zilversmeltoede van de Provisionele Representanten, waaraan twee andere hensbekers ten prooi vielen, dankzij het feit dat hij van – weliswaar verguld – roodkoper vervaardigd was.

Het gebruik van de hensbeker had een interessante juridische consequentie: het gezamenlijk drinken eruit voorkwam processen tussen de leden van het college, omdat het recht iemand aan te klagen wegens belediging verviel als men met hem samen de beker gedronken had, teken van vriendschap immers. Derhalve begonnen de vergaderingen met het gezamenlijk ledigen van de hensbeker, wat de sfeer tijdens de vergaderingen ongetwijfeld beïnvloed heeft.

Het derde boekje tenslotte is uitgegeven ter gelegenheid van de ingebruikstelling van een nieuw boezemgemaal te Halfweg door Prinses Beatrix, en het werd haar bij die gelegenheid ook

aangeboden. Het boekje vertoont uit de aard der zaak weinig samenhang, maar zet wat losse feiten achter elkaar, verlucht met een serie vooral 19de-eeuwse vorstenportretten. Barbarossa's oorkonde van 1165 betreffende de slechting van de dam bij Zwammerdam, twistappel tussen graaf Floris III en de bisschop van Utrecht, bevat de oudste vermelding van een voorloper van het hoogheemraadschap Rijnland, op grond waarvan hem de eer te beurt viel het cortège te mogen aanvoeren.

Th. M. Wijntjes

Schiedam

Cees van der Geer, *Jan van Diggelen. Een Schiedams fotograaf 1836-1926*. Schiedams miniaturen, 1978, 95 blz. f 15,— (Uitgave van de Historische Vereniging Schiedam)

Jan van Diggelen past niet erg in het zwierige beeld dat we van de vroege Nederlandse fotografen hebben. Hij had geen opleiding tot kunstschilder genoten en bleef ver van alle fotografische experimenten. We komen hem in 1887 voor het eerst als fotograaf tegen, om precies te zijn als sigarenwinkelier en fotograaf. Voor die tijd stond hij alleen als tabaks- en sigarenwinkelier te boek, al dateren zijn vroegste foto's uit de jaren rond 1864. Uit dit boek komt hij als een ambachtelijk fotograaf naar voren, een man die zijn vak kende en technisch steeds beter leerde kennen. Hij liet documentair belangrijk werk na, maar was artistiek de mindere van veel collega's-tijdgenoten. Niet alleen bij 'groten' als Berssenbrugge en Oly, maar ook bij minder bekende fotografen als de Schiedammer Kalse en de Amsterdammer Boon, stak hij wat 'droog' af. Dat er toch een Schiedams miniatuur van 95 bladzijden aan hem gewijd is vindt een uitstekende rechtvaardiging in het grote belang voor de betrekkelijk recente geschiedenis van Schiedam van de collectie glasnegatieven, foto's en prentbriefkaarten, die hij heeft nagelaten en die zich nu in het Gemeentearchief bevindt. Die collectie vormt een onmisbare visuele bron voor de topografie en de geschiedenis van Schiedam tussen ca 1864 en 1909, toen Van Diggelen het fotograferen eraan gaf. Echter ook voor de geschiedenis van de fotografie zelf is het een belangrijk boekje geworden, want het is niet alleen een biografie van Van Diggelen, maar

vooral ook een oeuvre-catalogus. De series glasnegatieven worden beschreven, evenals de foto's en de gehele prentbriefkaartenproductie is zelfs op contact-formaat afgedrukt. Voor degenen, die van oude foto's willen smullen ongenietbaar maar in oeuvre-catalogus heel verstandig. Bijzonder blij ben ik met het voorwoord van gemeente-archivaris Van der Feyst, die terecht waarschuwt voor de romantiserende werking van oude foto's en, voeg ik daar aan toe, vooral van oude prentbriefkaarten. Die waren immers als vriendelijke en meestal blijde groet bedoeld en lieten zelden verpauperde buurten zien. Wie stuurde anno 1900 een dierbaar familielid een kaart van de Schiedams Gorzen met daarop geschreven: 'Lieve Paatje, deze huizen zie ik uit mijn raam bij tante Cato'?

Een uitzondering vormden natuurlijk de series kaarten die Van Diggelen maakte van gebeurtenissen in een tijd dat de Schiedams kranten nog geen foto's publiceerden: zo zijn van branden, verkeersongelukken, overstromingen en jubilea, die zonder aanzien des buurts plaatsvonden toch afbeeldingen bewaard gebleven. Ik heb hiervoor gewezen op het naslagkarakter van dit boekje door het als een oeuvre-catalogus te betitelen. Het ontbreken van een literatuurlijst en meer nog van een index op de talloze namen van straten en gebouwen, doet aan dat karakter niets af maar aan de bruikbaarheid wel.

Uit het feit dat al eerder een miniatuur in Holland besproken werd (1976, blz. 277) begrijp ik dat het hier een serie van de Historische Vereniging Schiedam betreft. Ten behoeve van bibliothecarissen en bibliografen daarom een bescheiden suggestie: geef de delen een nummer en neem b.v. aan de binnenkant van het omslag een overzicht op van de reeds verschenen delen. Het boek kwam tot stand in samenwerking tussen het Stedelijk Museum, het Gemeentearchief en de Historische Vereniging Schiedam en was bedoeld als catalogus bij een tentoonstelling over het werk van Van Diggelen in het museum. Dat het door technische en financiële problemen niet op tijd klaar was, doet niets af aan mijn hier al eerder beleden waardering voor dergelijke initiatieven.

C. H. Slechte

Actualiteiten

Zuid-Holland

Op 1 november j.l. is aan de Leidse universiteit D. E. H. de Boer gepromoveerd tot doctor in de letteren op het proefschrift *Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415*.

In het boek behandelt de auteur de bevolkingsontwikkeling, de monetaire problemen, de ontwikkeling van lonen en prijzen, de produktiviteit op het platteland en in de steden, alsmede het verloop van de handel over de landwegen en binnenwateren. Het onderzoeksterrein is afgebakend als het middeleeuwse 'Noordholland', d.w.z. een groot gedeelte van het huidige Zuid-Holland. Het omvat de toenmalige baljuwschappen Rijnland, Delfland en Schieland, die tezamen het rentmeesterschap Noordholland vormden, en het district Woerden, benevens de zgn. Bloise gebieden, d.w.z. het gebied rond Gouda en tussen Gouda en Schoonhoven in de Krimpenerwaard dat tot 1397 behoorde tot de apanage van de heren van Blois.

Ten aanzien van het bronnenmateriaal is een bewuste keuze gemaakt voor de rekeningen van de grafelijkheid die een seriële aanpak mogelijk maken en daardoor de onderzoeker de gelegenheid geven een beter inzicht in de economische tendensen te verkrijgen. Waar nodig – en dat betreft voornamelijk het gedeelte over de demografie – is gebruik gemaakt van aanvullende gegevens van meer incidentele aard. Daartoe is ruim gebruik gemaakt van de bronnen uit de archieven van stedelijke overheden en religieuze instellingen.

Het boek is een eigen uitgave van de auteur en is gedrukt bij de New Rhine Publishers te Leiden. Het beslaat XIV en 395 pp. en is genaaid verkrijgbaar tegen de kostprijs bij de auteur en bij de Subfaculteit Geschiedenis, Middelstepracht 4, Leiden. De prijs bedraagt fl. 25,— indien afgehaald en fl. 30,— indien toegezonden. Gironummer 1993638 t.n.v. D. E. H. de Boer te Woubrugge.

Westland

Het Genootschap 'Oud-Westland' heeft het plan opgevat, in het vroege voorjaar te Naaldwijk een tentoonstelling te houden van kunstwerken van de Joodse schilder-etsen-aquarellist Anton van

Tijn. Deze kunstenaar, in 1863 te Naaldwijk geboren en in 1943 te Amersfoort overleden, heeft het grootste deel van zijn leven in Parijs gewerkt. Hij was bevriend met bekende kunstenaars uit zijn dagen, zoals Jozef Israëls, Jongkind, de gebroeders Maris, Weissenbruch, Bauer en August Alexander, ontmoette Vincent van Gogh en had omgang met diens broer Theo. Talrijke kunstwerken van zijn hand zijn bewaard gebleven. Het Westlands Streekmuseum in Naaldwijk bezit diverse daarvan.

De tentoonstelling zal worden gehouden rond de verschijning van het boek *Zonen van het Oude Volk in het Westland* van de hand van J. G. de Ridder, historicus te Honselersdijk, welk boek door Kruseman's Uitgeversmaatschappij te Den Haag wordt uitgegeven.

Bezitters van kunstwerken van Anton van Tijn worden uitgenodigd, deze tijdelijk ter expositie af te staan. Zij kunnen zich daartoe in verbinding stellen met de heer J. G. de Ridder, Van der Goestraat 12, 2675 TV Honselersdijk, telefoon 01740-24020.

Delft

Het genootschap Delfia Batavorum heeft ten behoeve van de lustrumkas een kleuren-reproductie van de stadsplattegrond van Delft uit het stedenboek van Braun-Hogenberg laten maken. Deze kaart is nog verkrijgbaar bij de gemeentelijke archiefdienst, Oude Delft 169, voor f 10,— (leden van het genootschap f 6,—).

Gouda

Onder auspiciën van de restauratiecommissie St. Janskerk is verschenen een kunstkalender samengesteld uit transparanten van de Goudse glazen. Deze kalenderbladen kunnen ook voor andere doeleinden gebruikt worden wanneer men ze in perspex vensters inklemt. Het laatste blad geeft een toefichting bij elk der 6 afbeeldingen. De kalender kan besteld worden voor f 35,— bij de kosten van de St. Janskerk of via gironummer 402854 van de restauratiecommissie. Een handleiding voor het inlijsten wordt bijgevoegd.

Leiden

De contactcommissie deelt mede dat in december 1978 is verschenen als no. 8 in de Serie Apparaat: *Een stad in achternuitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. In deze door de vakgroep sociale geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden verzorgde uitgave staan de volgende artikelen:

- 'Inleiding', door H. A. Diederiks
- 'De fysieke structuur van Leiden in 1749', door H. D. Tjalsma
- 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw', door H. A. Diederiks
- 'Bevolking, huishouden en gezin in 1749', door D. J. Noordam
- 'Migratie te Leiden in de achttiende eeuw. Een onderzoek op grond van de acte van cautie', door C. A. Davids

De uitgave is uitgevoerd in offset en IBM-letter, zij telt 220 bladzijden, 114 tabellen, 7 illustratieve afbeeldingen, 8 kaarten en 14 grafieken. Achterin is een lijst van gebruikte begrippen opgenomen, evenals een literatuurlijst. De studies zijn alle in hoofdzaak gebaseerd op 'het kohier van 1749', een belastingkohier dat zowel op aanslagen in de inkomens- als de welstandssfeer was gericht. Bij de analyses is gebruik gemaakt van een computer.

U kunt deze niet alleen zeer grondige, maar ook uiterst leesbare uitgave verkrijgen door storting van fl 19,75 op postgiro 2680034 t.a.v. Serie Apparaat te 's-Gravenhage, onder vermelding van Serie Apparaat no. 8.

Maasland

De historische vereniging Maasland kondigt voor de eerste maanden van 1979 twee lezingen aan: 18 januari zal de dijkgraaf van Delfland Mr A. P. van den Berge spreken over de historie en de hedendaagse taken van zijn grote waterschap. Op 8 maart zal de heer J. Moerman vertellen over het voormalig kasteel 'de Keenenburg' n.a.v. de opgravingen naar de fundamenten van dit kasteel waarvan hij de leiding had. Beide avonden beginnen om 20 uur in zaal 'Magneet'.

Rotterdam

Het gemeentearchief, Mathenesserlaan 315, kondigt onder de aanhef 'Eersame discrete lieve besunderen' een tentoonstelling aan over Rotterdam, stad en bestuur 1328-1813. Er komen de kostbaarste en oudste archivalia uit het oude stadsarchief alsmede vele topstukken uit de topografische atlas. Tot en met 12 januari 1979. De toegang is gratis. Er is een geïllustreerde uitvoerige catalogus voor f 12,50. Geopend: ma-vr 10-17 uur, zondagen en 2e kerstdag 11-17 uur. Gesloten op zaterdag, eerste kerstdag en nieuwjaarsdag.

Vlaardingen

Op 28 augustus 1978 vond op uitnodiging van de historische vereniging Vlaardingen een samenspreking plaats van zes soortgelijke verenigingen en werkgroepen uit Maasland, Rotterdam, Schiedam, Schipluiden en Vlaardingen. Er is besloten tot een grotere mate van samenwerking opdat aan de leden (6000 van de gezamenlijke organisaties) een nog betere service kan worden geboden.

Mededeling

Voor degenen die overwegen een artikel voor *Holland* te schrijven zijn 'Aanwijzingen voor auteurs' verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, Mevr. drs. M. L. J. C. Noordam-Croes, Jan Vethkade 50, 3314 EJ Dordrecht, telefoon (078) 37781.

Rectificatie

'Het graafschap Egmond leen van de abdij?' (*Holland* 10 (1977) p. 281-284). Dr. J. Belonje te Alkmaar maakte mij attent op het feit dat hijzelf reeds over dit onderwerp geschreven heeft in *Egmondiana* V (1941) p. 86-90: 'Egmond het leen der abdij'. Ik bied hierbij mijn excuses aan deze bijdrage over het hoofd te hebben gezien.

J. Hof

Inhoud

10e jaargang no. 6, december 1978

H. Sarfatij Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977	297
E. H. ter Kuile De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof	313
J. Fox De brug van Schoorlam onder vijandelijk vuur II Een andere bron over hetzelfde feit	329
A. P. Brugom Een vermeend handvest van Broek in Waterland	331
Verenigingsnieuws	333
Boekennieuws	336
Actualiteiten	339

Aan dit nummer werkten mee:

A. P. Brugom, amateur-historicus, gespecialiseerd in de geschiedenis van Broek in Waterland en omgeving. Adres: Havenrak 1, 1151 AE Broek in Waterland; telefoon (02903) 1372.

J. Fox, rijksarchivaris. Adres: Van Nijenrodestraat 25, 2597 RJ 's-Gravenhage.

Prof. dr. E. H. ter Kuile, emeritus-hoogleraar in de Geschiedenis van de architectuur aan de Technische Hogeschool in Delft. Adres: Fazantenlaan 5, 3951 AH Maarn.

Drs. H. Sarfatij, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland. Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, 3811 HE Amersfoort; telefoon (033) 12648.

